

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

**Національний аерокосмічний університет
ім. М.Є. Жуковського
“Харківський авіаційний інститут”**

ІСТОРІЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ КУЛЬТУРИ

Конспект лекцій

Харків “ХАІ” 2011

УДК 681.3.06+519.6

158

Авторський колектив:

Г.Ю. Каніщев, Ю.І. Кисіль, О.В. Малишев,
Г.Г. Півень, В.П. Шевченко, О.А. Яцина

Рецензенти:

канд. іст. наук, проф. С. М. Куделко,
канд. іст. наук, доц. Ю. А. Бєліков

158 **Історія** вітчизняної культури [Текст]: консп. лекцій
/ Г. Ю. Каніщев, Ю. І. Кисіль, О. В. Малишев та ін. – Х.: Нац.
аерокосм. ун-т ім. М. Є. Жуковського “Харк. авіац. ін-т”, 2011. – 100 с.

Описано процес розвитку історії культури України, її народу. Розглянуто найбільш значні здобутки, які увійшли до кращих надбань і досягнень слов'янських націй та цивілізованого світу. Історичний огляд культурних процесів дає змогу простежити розвиток культури України від давнішніх часів до сьогодення.

Для студентів університету при вивченні курсу “Історія української культури”.

Бібліогр. : 20 назв

УДК 681.3.06+519.6

© Авторський колектив, 2011

© Національний аерокосмічний

університет ім. М.Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут», 2011

ЗМІСТ

Лекція 1. Теорія культури	4
1.1. Поняття культури	4
1.2. Структура культури й різноманітність культурних форм	5
1.3. Поняття культурного конфлікту	7
1.4. Функції культури	8
1.5. Концепції зміни культури	9
1.6. Проблеми періодизації світової та вітчизняної культури	13
Лекція 2. Доісторична людина й культура. Виникнення цивілізацій	14
2.1. Становлення людини	14
2.2. Сучасна людина доісторичної епохи	17
2.3. Виникнення землеробської й скотарської культур	19
2.4. Початок цивілізації	21
2.5. Вірування первісної людини	23
Лекція 3. Розвиток культури на території України в I-XIII ст.	24
3.1. Дохристиянський період розвитку культури у східних слов'ян	24
3.2. Розвиток культури на території України від прийняття християнства до монголо-татарської навали	32
Лекція 4. Вітчизняна культура у XVI – першій половині XVII ст.	42
4.1. Характерні риси періоду	42
4.2. Вплив Ренесансу на українську культуру	43
4.3. Реформація в Україні	45
4.4. Контрреформація на українських землях	45
4.5. Берестейська церковна унія 1596 р.	46
4.6. Українське національно-культурне відродження	47
4.7. Братства	49
4.8. Києво-Могилянський колегіум	49
4.9. Церковна реформа Петра Могили	50
4.10. Російська культура XV – XVI ст.	51
Лекція 5. Українська культура XVII - XVIII ст.	53
5.1. Суспільно-політичні умови розвитку культури	53
5.2. Освіта	54
5.3. Література та історія	57
5.4. Філософія	61
5.5. Образотворче мистецтво	63
Лекція 6. Українська культура в XIX – на початку XX ст.	67
6.1. Загальні умови і тенденції розвитку культури. Освіта і наука	67
6.2. Нова українська література. Драматургія й театр. Музична культура	73
6.3. Розвиток образотворчого мистецтва й архітектури	77
Лекція 7. Українська радянська культура 20-80-х років XX ст. Культура незалежної України	81
7.1. Загальна характеристика	81
7.2. Культура 1920-х рр.	82
7.3. Культура воєнних років	88
7.4. Культура повоєнних років	89
7.5. Культура 1960-1980-х рр.	90
7.6. Культура незалежної України	94
Бібліографічний список	98

Лекція 1

ТЕОРІЯ КУЛЬТУРИ

1. Поняття культури.
2. Структура культури й різноманітність культурних форм.
3. Поняття культурного конфлікту.
4. Функції культури.
5. Концепції зміни культури

1.1. Поняття культури

Поняття "культура" - походить від латинського "cultura" - оброблення, виховання, утворення, розвиток, шанування. Існує безліч визначень цього поняття (близько 300). Кожне з них має свої недоліки і переваги. Таке різноманіття у визначенні цього явища пов'язане з тим, що культура - надзвичайно складний, суперечливий, багатоплановий і поліфункціональний феномен.

Можна сказати, що **культура** - це специфічний спосіб організації й розвитку людської життєдіяльності, що знайшов втілення у продуктах матеріальної й духовної праці, у системі соціальних норм і установ, у духовних цінностях, у сукупності відношень людей до природи, відносин між собою й до самих себе.

Поняття культури дає якісну характеристику суспільства - виражає міру його прогресу (або ступінь занепаду), рівень і міру досягнутого в плані панування над силами природи й своїми власними соціальними зв'язками й відносинами. У широкому значенні слова - культура охоплює всю сукупність матеріальних і духовних цінностей, які були створені протягом усієї історії людства. У вузькому значенні - це соціальна система організованих за допомогою норм і цінностей функціонально корисних форм діяльності, що закріпилися в суспільній практиці й свідомості суспільства.

Культура здобувається людиною біологічним шляхом (тобто не закладена в нас генетично) - культурі навчаються. Кожне покоління відтворює її й передає наступному поколінню. Цей процес є основою соціалізації. **Соціалізація** - це процес засвоєння людським індивідом певної системи знань, норм і цінностей, що дозволяють йому функціонувати як повноправному члену суспільства. У результаті засвоєння цінностей, вірувань, норм правил та ідеалів - відбувається формування особистості дитини й регулювання її поведінки. Якби процес соціалізації припинився в масовому масштабі, це призвело б до загибелі культури.

Поведінка людини, не обумовлена моделями культури, стала б практично некерованою, вона зводилась би до безглузвих вчинків і невтримних емоцій; у людини практично не міг би формуватися досвід.

Важливою особливістю культури є те, що культурні цінності формуються на основі відбору певних видів поведінки й досвіду людей.

Кожне суспільство здійснювало свій відбір культурних форм. В одній культурі - матеріальні цінності ледь визнаються, в іншій - вони впливають на поведінку людей. Одні культури вважають галюцинації симптомом психічного захворювання, інші - розцінюють "містичні бачення" як вищу форму свідомості; тобто існує безліч відмінностей між культурами, проте кожне суспільство створює величезну культурну надбудову, яка охоплює все життя людини.

Але існують і загальні риси, властиві всім культурам, - **культурні універсалії**. Наприклад, Джордж Мердок виділив більш ніж 60 культурних універсалій. До них відносяться - спорт, краса тіла, спільна праця, танці, освіта, похоронні ритуали, звичай дарувати подарунки, сексуальні обмеження, виготовлення знарядь праці й т.ін. Ці універсалії є базисними - без них людське суспільство не було б людським. На підставі цього можна сформулювати **основні елементи культури**:

1. **Мова** як система знаків, наділених певним значенням, яка використовується для зберігання, перетворення й передачі інформації.

2. **Цінності** - поняття про щастя, про мету, про сенс життя, цінності суспільного покликання, міжособистісного спілкування, вірування, переконання і т.д.

3. **Норми**, що виражають вимоги суспільства до поведінки. Це волевиявлення, яке дозволяє здійснювати соціальний контроль і дає зразок поведінки.

4. **Складні зразки поведінки**: звичаї, традиції, обряди. Звичаї - це звична соціальна рефляція, яка взята з минулого. Традиції - елементи спадщини, які передаються з покоління в покоління й утворюють спадкоємний зв'язок у людській історії. Обряди - стереотипи символічних колективних дій, що виражають почуття.

1.2. Структура культури й різноманітність культурних форм

Культура містить у собі як предметні результати діяльності людей (машини, технічні споруди, результати пізнання, витвори мистецтва, норми права й моралі й т. ін.), так і суб'єктивні людські сили й здібності, реалізовані в діяльності (знання, уміння, виробничі й професійні навички, рівень інтелектуального, естетичного, морального розвитку, світогляд, способи й форми взаємного спілкування людей у рамках колективу й суспільства).

Прийнято ділити культуру на **матеріальну** й **духовну**, відповідно до

двох основних видів виробництва - матеріального й духовного.

Матеріальна культура - охоплює всю сферу матеріальної діяльності та її результати - знаряддя праці, житла, предмети повсякденного побуту, одяг, засоби транспорту й зв'язки та ін.

Духовна культура - охоплює сферу свідомості, духовного виробництва - пізнання, моральність, виховання й освіту, містить у собі право, філософію, етику, естетику, науку, мистецтво, літературу, міфологію, релігію.

Слід зазначити, що немає чітких розмежувань між культурою матеріальною й духовною. Наприклад, якщо інженер використовує технічні знання на виробництві, то їх відносять до матеріальної культури, якщо ж ці знання використовує викладач у ВНЗ - це вже духовна культура. Усе це свідчить про те, що розподіл культури на матеріальну й духовну відносний.

По-перше, духовні цінності не існують цілком відірвано одна від одної, а становлять єдину систему культури як її складові частини.

По-друге, цінності матеріальної культури завжди містять у собі певний елемент духовної культури через їхнє художнє оформлення. У свою чергу, цінності духовної культури базуються на матеріальній основі (кіно, книги, телебачення й т.ін.).

По-третє, для сучасної цивілізації характерна стійка тенденція до інтеграції складових частин культури. З одного боку, швидко розвивається й збагачується матеріальна сторона духовної культури, з іншого - спостерігається все більше насичення продуктів матеріальної культури духовними цінностями.

Деякі теоретики культури виділяють в окрему структурну частину - художню культуру. Беручи до уваги, що специфіка художньої культури - це наслідок художньо-образної діяльності людства, можна вважати таке виділення цілком обґрунтованим.

У більшості європейських суспільств до початку ХХ століття склалися дві форми культури. **Висока (елітарна) культура** - включала насамперед класичну музику, живопис, літературу, що й сприймалися інтелектуальною елітою всього світу.

Народна (фольклорна) культура - включає фольклор, пісні, танці, казки, міфи, які створювалися людьми в процесі повсякденного життя.

Здобутки кожної з цих культур були призначені для певних шарів суспільства, і ця традиція не порушувалася.

З появою й широким поширенням засобів масової інформації й розвитком капіталістичної економіки виникає ще одна форма - **масова культура**, яка апелює до всіх людей і розрахована на масове споживання. Для масової культури характерне зведення високої культури до усередненого, поверхневого, вихолощеного змісту, потакання нерозвиненим і незмінним смакам. Масова культура пов'язана з уніфікацією, стандартизацією духовного в особистості й суспільстві. Вона

також тісно пов'язана з ринком - для споживання пропонується те, що можна вигідно продати (якість "товару", його відповідність загальнолюдським цінностям - не настільки важливі). У той же час усе це не виключає високого рівня окремих проявів масової культури.

Кожне суспільство створює протягом своєї історії власну **суперкультуру**, що передається з покоління в покоління. Проте кожна соціальна група виробляє свою культуру, кожний вид діяльності також пов'язаний з формуванням відповідного виду культури й т.ін. Тому поряд із загальнолюдською культурою й домінуючою суперкультурою виділяють **субкультуру** - моделі переконань, цінностей, норм, зразків поведінки, характерних для тієї або іншої спільності. Існують професійні, національні, конфесіональні й інші субкультури.

Субкультури, які сприймаються в суспільстві як дивні, зухвалі, що перебувають у конфронтації стосовно домінуючої культури й субкультур, визначаються як **контркультури**. До них відносяться, наприклад, - молодіжна контркультура (що сформувалась на основі руху "хіпі"), расистська модель ку-клус-клану, моделі нацистського зразку й т.п.

1.3. Поняття культурного конфлікту

Можна виділити, принаймні, три види конфліктів, пов'язаних з розвитком культури: **аномія, культурне запізнювання, чужий вплив**.

Аномія - означає порушення єдності культури у зв'язку з відсутністю ясно сформульованих соціальних норм (у певний період розвитку суспільства). Уперше це поняття ввів Еміп'є Дюркгейм у 90-і роки XIX століття. Саме тоді підвищення ролі торгово-промислових кіл у житті суспільства викликало ослаблення впливу на суспільство релігії й політики. Ці зміни спричинили розпад системи моральних цінностей, яка до цього відрізнялася стійкістю (порівняйте із сучасним періодом розвитку нашого суспільства). З тих пір суспільствознавці неодноразово зауважували, що ріст злочинності, збільшення числа розлучень, нерозбірливість у сексуальних зв'язках і т.п. - відбуваються в результаті порушення єдності культури, особливо якщо за якимись причинами релігійні, сімейні, загальнолюдські цінності стають нестійкими.

Культурне запізнювання - спостерігається в умовах, коли зміни в матеріальному житті суспільства випереджають трансформацію нематеріальної (духовної культури: звичаї, переконання, філософські системи, закони й форми правління). Це спричиняє постійну невідповідність між розвитком матеріальної й нематеріальної культури, і в результаті виникає безліч невирішених соціальних проблем. Наприклад, прогрес у деревообробній промисловості пов'язаний зі знищенням великих лісових масивів. Але суспільство постійно усвідомлює життєву необхідність їх збереження.

Чужий вплив - пов'язаний з пануванням далекої культури. Наприклад, коли європейські цінності були нав'язані тубільцям у процесі колонізації, то відбулося не об'єднання двох культур, а неприродне змішання.

1.4. Функції культури

Складний і багатоплановий характер культури як соціального явища обумовлює її поліфункціональність. Ми виділимо лише найбільш істотні функції культури.

Пізнавальна функція - полягає в тому, що культура розкриває перед людиною досягнення всього людства в історичному пізнанні світу. Через культуру, яка поєднує в органічне ціле природні, гуманітарні й технічні знання, досвід, людина пізнає світ і саму себе.

Світоглядна функція – проявляється в тому, що являє собою цілісну й завершену форму, всю сукупність факторів духовного світу особистості. Світогляд забезпечує органічну цілісність елементів людської свідомості. Світоглядне мислення вистави (в історичному плані) черпають свій зміст у міфології, надалі - у релігії і, нарешті, у науковій пізнанні, тобто в тих формах суспільної свідомості, які становлять зміст культури.

Комунікативна функція - сутність цієї функції зводиться до передачі історичного досвіду поколінь через механізм культурної спадщини й формування на цій основі різноманітних способів і типів спілкування між людьми. Ця функція реалізується за допомогою мови - знакової системи, яка зберігає досвід поколінь у словах, поняттях, формулах і т.ін.

Оціночно-нормативна функція - реалізується через систему цінностей і норм, які є регулятором суспільних відносин, культурно-духовними орієнтирами на певних етапах розвитку суспільства. Якщо, наприклад, для епохи Відродження цінністю була універсалізація особистості, то для індустріальної епохи - її вузька спеціалізація. Однак є цінності, не обмежені історичними рамками, наділені статусом Вічності,- це загальнолюдські цінності.

Інтегративна функція - виражається в здатності поєднувати людей незалежно від їхнього світогляду, ідеології, національної належності в певні соціальні спільності, а народи - у світову цивілізацію. Треба відзначити, що в культурному розвитку має місце тенденція не тільки взаємовпливу, але й взаємовідштовхування, яка проявляється на рівні культурних типів і окремих культурних напрямків. Історія свідчить, що зближення культур відбувається, як правило, на основі генетичної або функціональної спорідненості. Наприклад, культурна близькість народів Прибалтики й Скандинавії, Азербайджану й Туреччини, України й Росії.

Особливо велика потреба в інтеграційній функції культури у сучасних умовах - умовах соціальної напруги.

1.5. Концепції зміни культури

Багатоплановість, багатофункціональність такого суспільно-політичного явища, як культура, обумовили й появу безлічі різноманітних теоретичних концепцій, що намагаються пояснити закономірності розвитку цього явища. Розглянемо лише деякі з них.

Культурологічні концепції античності. Уже в епоху античності погляди філософів на процеси становлення й розвитку культури були різні й навіть прямо протилежні. Так, наприклад, грецький філософ Протагор уважав, що виникненням матеріальної культури, а також упорядкованим розвитком громадського життя люди зобов'язані, крім усього іншого, допомозі богів. На думку іншого грецького філософа - Демокрита, тільки людина є творцем культури, яку він створює, підкоряючись своїм потребам і наслідуючи природі. Аристотель, слідом за Анаксагором, вказував, що в тому й полягає перевага людини над твариною, що людина, якій від природи даний розум і здатність до праці, є творцем культури, а з нею й мистецтва в широкому розумінні слова. У цьому полягав (виразився) гуманізм класичної стародавності, що відрізняло її від Прадавнього Сходу, де, навпаки, підкреслювалася безпорадність і залежність людини від природи.

Елліни бачили у вихованості (цим поняттям вони заміняли ще не існуюче поняття "культура") головну свою відмінність від "некультурних" варварів. У пізню римську епоху, поряд з уявленнями, переданими основним змістом поняття культури, зародився, а в середні віки одержав розповсюдження інший комплекс значень, що позитивно оцінював міський уклад соціального життя й був ближче до виниклого пізніше поняття цивілізації. Поняття "культура" стало асоціюватися з ознаками особистої досконалості. В епоху Відродження під досконалістю культури почали розуміти відповідність гуманістичному ідеалу людини.

Французькі просвітителі XVIII століття (Вольтер, Тюрго, Кондорсе) зводили зміст культурно-історичного процесу до розвитку людського "розуму". "Культурність", "цивілізованість" нації або країни (на противагу "дикості" і "варварству" первісних народів) полягає в "розумності" їхніх суспільств, порядків і політичних установ і вимірюється сукупністю досягнень в області наук і мистецтв. Мета культури - зробити всіх людей щасливими, що живуть згідно із своїми природними запитамі й потребами.

Разом з тим уже в рамках епохи Просвіти виникла "критика" культури й цивілізації (Руссо), що протиставляє зіпсованості й моральної розбещеності "культурних" націй простоту й чистоту вдач народів, що перебували на патріархальному щаблі розвитку.

Ця критика була сприйнята німецькою класичною філософією, що

надала їй характер загальнотеоретичного осмислення протиріч буржуазної цивілізації. Представники німецької класичної філософії - Кант, Шиллер, Гегель - визнавали множинність своєрідних типів і форм розвитку культури, що знаходяться в певній історичній послідовності й утворюють у сукупності єдину лінію духовної еволюції людства.

Наприкінці XIX - початку XX ст. (Риккерт, М. Вебер) у культурі почали бачити насамперед специфічну систему цінностей та ідей, що різняться за їхньою роллю в житті й організації суспільства того або іншого типу.

Після короткого загального огляду культурологічних концепцій зупинимося на деяких з них докладніше.

Еволюціоністська концепція культури. Ідеї еволюціонізму знайшли своє відображення в працях американського вченого Л. Моргана (1818-1881) і англійського вченого Е.Тейлора (1832-1917). Еволюціоністи проголошують єдність людського роду і, як наслідок цього, - єдність світових культур при всій різноманітності їхніх форм. Еволюціоністи вважають, що всі народи на однакових стадіях свого розвитку мають однакові потреби й для задоволення цих потреб створюють однакові або трохи відмінні одна від одної форми культурного життя. Вивчаючи історію первісного суспільства, еволюціоністи доводили, що розвиток людства відбувався прямолінійно, від простого до складного, породжував універсальні стадії, властиві всім людям. Людство однорідне за своєю природою, лише перебуває на різних стадіях розвитку культури. Поки народи живуть окремо один від іншого, кожний з них самостійно створює відповідні способи реалізації культурних потреб, а з виникненням контактів між країнами виникає обмін досягненнями культури. Єдність людської психіки, на думку еволюціоністів, обумовлює розуміння й засвоєння культурних цінностей.

Л. Морган розробив на цій основі свою періодизацію історико-культурного процесу. У розвитку суспільства він виділяв три періоди: дикість, варварство й цивілізацію.

Концепція культурно-історичних типів. Це соціологічна концепція, яка підкреслює існування безлічі різних культур, своєрідність кожної з них і разом з тим заперечує єдність всесвітньо-історичного розвитку людства.

Один з перших варіантів цієї теорії був розроблений російським соціологом Н.Я. Данилевським (1822-1885), який виділив 13 культурних типів - єгипетський, китайський, асиро-вавілоно-фінікійський, індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, арабський, романо-німецький (європейський), мексиканський, перуанський і слов'янський, кожний з яких об'єднується близькістю мови, свідомістю спільності своєї долі й проходить ряд фаз - від несвідомого періоду, через державне становлення й світанок цивілізації - до занепаду. У різних культурних типах, на його думку, переважає той або інший вид діяльності: релігійна діяльність - у єврейській культурі, культурна - у грецькій, політична діяльність - у

римській. Слов'янський тип культури, на думку М.Я. Данилевського, поєднує в собі різні види діяльності і, як найбільш перспективний, покликаний нібито здійснити керівництво всесвітньо-історичним процесом.

Виступаючи проти євроцентризму, Данилевський підкреслював, що прогрес не можна вважати винятковим привілеєм Заходу, або Європи, а застій - винятково клеймом Сходу або Азії. Він вважав, що джерелом культури є здатність народу до реалізації своїх "життєвих сил", а самотність полягає в особливостях складу душі. Взаємовпливи між народами не стосуються душі, й тому національний характер залишається завжди незмінним.

Інший варіант концепції розвинутий німецьким філософом О. Шпенглером у його основній роботі "Захід Європи" (1880-1936). Він виділив 8 культур: єгипетську, індійську, вавилонську, китайську, греко-римську, візантійську, арабську, західноєвропейську, культуру майя. Кожна з них уподібнюється їхньому цілісному організму, який проходить у своєму житті ряд стадій і, умираючи, перетворюється в цивілізацію. Він також підкреслював замкнутість і відокремлення окремих культур. Їхня своєрідність у Шпенглера перетворюється в автономність, заперечується їхня взаємодія. Кожній такій культурі (у замкнутому організмові) необхідно прожити від 1200 до 1500 років, пройшовши шлях від народження до старості. На етапі старіння культура перероджується в цивілізацію, відмітними рисами якої є: загибель мистецтва, втрата безпосередності в сприйнятті миру, заміна поезії механікою (порівняння із сучасним станом світу).

Найбільш розгорнутий і обґрунтований на історичному матеріалі варіант цієї концепції був розроблений англійським істориком і соціологом А.Тойнбі (1889-1975). Згідно із цією концепцією всесвітня історія являє собою сукупність історій окремих замкнених цивілізацій (спочатку він виділив 21, пізніше 13 цивілізацій). Кожна з них проходить стадії виникнення, розквіту, надламу й заходу. Причому рушійною силою цього процесу є своєрідність комбінації історичних "викликів" і "відповідей", що даються творчими меншинами (культурною елітою).

Цивілізацію Тойнбі трактує як сукупність дискретних (переривчастих) одиниць соціальної організації, які подібно біологічним видам мають власне, тільки їм належне середовище існування.

Розвиток цивілізації, на думку Тойнбі, відбувався таким чином. На початку становлення цивілізації влада зосереджувалася в руках людей, які були обдарованими й користувалися заслуженим високим моральним авторитетом. З поступовим погіршенням складу правлячої еліти вона перетворюється в "пануючу меншину" і опирається вже не на авторитет, а на інструменти влади, у першу чергу, на силу зброї. З іншого боку, як уважає Тойнбі, на арену життя виходить "внутрішній пролетаріат" - прошарок людей, не здатних ні до праці, ні до захисту батьківщини, але

готових у будь-який момент до протесту. На зовнішніх рубежах цивілізації з'являється "зовнішній пролетаріат" - народи, які не змогли піднятися від первісного рівня до цивілізованого. І тоді цивілізація, ослаблена внутрішніми протиріччями, може прийти до занепаду під ударами варварів.

Порятунок західної цивілізації Тойнбі намагався знайти в прямуванні до єдиної "всесвітньої релігії" майбутнього

Функціональна концепція культури. Наприкінці XIX ст. з'явилися концепції, які пробували звести культуру до біологічної природи людини, розкриваючи її істоту через безпосередню адаптацію до умов навколишнього середовища. Подібні ідеї були тісно пов'язані із соціал-дарвінізмом.

Основоположником цієї концепції став Б. Малиновський (1884-1942). Він виходив із того, що культура являється складною органічною сукупністю взаємозалежних інститутів, які служать для задоволення як первинних (фізіологічних і психічних), так і вторинних (породжених самою культурою) потреб людей. Придбання, закріплення й передача вторинних потреб, що у сукупності складають соціальний досвід, є іншим призначенням культури. Матеріальний і духовний апарат культури складається з інститутів, кожний з яких, як частина соціальної організації суспільства, є носієм певної функції. Відмінності між культурами виводяться з відмінностей у способах задоволення потреб, самі ж основні потреби людей, як вважав Малиновський, постійні й незалежні від культури.

Символічна концепція культури. Найбільш повно розробив цю концепцію Є. Кассіер (1874-1945). Він висунув концепцію "єдиного світу культури". Людина для нього вже не має "природи" як незмінного, біологічного, обумовленого "однорідного буття", а має тільки історію. Можливість вільного вибору й вільної відповіді на явище навколишнього середовища є більш істотним моментом у характеристиці людини, ніж, скажемо, його потреби й інстинкти. Ця особливість обумовлюється тим, що культура створюється людиною не як відповідь на потреби, а як відповідь на необхідність комунікації, як спосіб спілкування й взаєморозуміння.

Людина живе не просто у фізичному світі, а й у символічному світі, складовими частинами якого являються - мова, міф, мистецтво, релігія, наука. Вони нагадують різнобарвні нитки, з яких сплітається клубок історичного досвіду. На думку Кассієра, живучи у світі символів, людина не може оцінити дійсність інакше, як крізь призму символічних форм.

1.6. Проблеми періодизації світової та вітчизняної культури

Еволюція культури, яка відбувалася протягом тривалого часу, багатонаціональність існуючих культур, потреба їх всебічного вивчення - усе це вимагає логічного, системного підходу. З цією метою дослідники культури розробляли періодизацію, тобто поділ на періоди.

Єдиного підходу до того, на які періоди розбити весь час розвитку культури, не існує. Через це ми розглянемо найбільш поширені варіанти. Перший варіант історичний, він передбачає такі періоди:

Перший період розвитку української культури охоплює часовий відрізок від її витоків і до прийняття християнства, тобто — це культура східнослов'янських племен дохристиянської доби.

Другий період розвитку української культури припадає на час існування" княжої держави — Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Так його й іменуємо: українська культура княжої доби.

Третій період розвитку української культури припадає на литовсько-польську добу в історії нашого народу.

Четвертий період розвитку української культури припадає на козацько-гетьманську добу, яка характеризується новим історичним контекстом, зумовленим закінченням Визвольної війни в середині XVII ст., з одного боку, і поступовим обмеженням, а згодом і втратою автономії Україною наприкінці XVIII ст. — з іншого.

П'ятий період розвитку української культури охоплює часовий відтинок у 150 років, років великої неволі нашого народу — від часів зруйнування Гетьманщини і до початку XX століття. Цей період у розвитку української культури назвемо періодом національно - культурного відродження. Найяскравіше в процесах творення нової національної моделі культури український народ виявив себе в літературі, історіософії, фольклористиці, етнографії, театрі, образотворчому мистецтві, драматургії. Домінуюча, формотворча роль у цьому процесі належала літературі.

Шостий період розвитку української культури є часом нового міжвоєнного та повоєнного поневолення України її східними та західними сусідами й охоплює часовий відтинок від початку XX ст. до кінця 80-х років.

Сьомий період розвитку української культури тільки-но розпочався і триває в нових історичних умовах. Це — сучасний період, що охоплює часовий відтинок від кінця 80-х і по сьогоднішня.

Поряд з цим існує ще один культурологічний підхід, за яким історію світової та української культури можна розбити на такі частини:

1. Первісна культура - від появи людини до зародження цивілізацій та держав.

2. Культура стародавніх цивілізацій – час, протягом якого існували найдавніші імперії Єгипту, Месопотамії, Індії, Китаю.

3. Антична культура - це період, коли існували давньогрецькі держави та Римська імперія.

4. Середньовіччя - час зародження і розвитку романської та візантійської культур, що вплинули на весь світовий культурний розвиток.

5. Епоха Ренесансу, або Відродження .

6. Бароко.

7. Класицизм або епоха Просвітництва.

8. Романтизм і модернізаційні напрямки еволюції культури.

9. Сучасна культура.

І перший і другий підходи мають свої переваги і недоліки, тому в лекціях ми будемо намагатися їх поєднувати.

Лекція 2

ДОІСТОРИЧНА ЛЮДИНА Й КУЛЬТУРА. ВИНИКНЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

1. Становлення людини.

2. Сучасна людина доісторичної епохи.

3. Виникнення землеробської й скотарської культур.

4. Початок цивілізації.

5. Вірування первісної людини.

2.1. Становлення людини

3,5 млн років тому холод льодовикового періоду все ще підсилювався. Він скував так багато води у вигляді льоду, що кількість дощових опадів у світі різко зменшилася, і тропічні савани почали змінювати ліси, площа яких скоротилася. Тваринам довелося пристосовуватися до нових умов життя. Пристосовуватися почали й "людиномавпи" - австралопітеки, які існували в цей період. Виявлені відбитки стоп, знайдені вченими, свідчать про те, що до цього часу австралопітеки вже ходили на двох ногах і їхні руки стали вільними для виробничої діяльності. Це дозволило перейти до виробництва й регулярного використання знарядь, самі ранні з яких мають вік 2,5 млн років.

Розміри іклів зменшувалися, імовірно, внаслідок того, що знаряддя все більше заміняли ці зуби, виконуючи їхні задачі. Виготовлення знарядь (тобто поява матеріальної культури) і прямоходіння стимулювали розвиток

головного мозку й привели до нової стратегії поведінки, спрямованої на виживання, яка полягала в заготівлі рослинної їжі й дичини. Полювання на велику дичину, що дає багато м'яса, привело до того, що цілі групи людиноподібних змогли тепер ділитися запасами їжі на "домашніх базах", де їхня спільна діяльність сприяла взаємному спілкуванню, яке передувало появі мови. Тут молодь вчилася у старших виготовленню й використанню знарядь. Уперше в історії еволюції перевагу одержав інтелект: тепер уже від мозку, а не тільки від мускульної сили або швидкості ніг, залежало, які з особин виживуть, а які вимруть.

Від австралопітеків і з'явився *Homo habilis* - "людина уміла" - за спільною думкою відомий вид, що уявляв собою перший, нашого роду - *Homo*. Це відбулося, приблизно, 2-1,5 млн років тому у Східній Африці й, можливо, у Південній Африці й Південно-Східній Азії.

Залишки матеріальної культури людини вмілої дозволяють думати, що ці істоти займалися виготовленням кам'яних знарядь, будували нескладні укриття, збирали рослинну їжу, відрубували великі шматки м'яса від туш тварин.

Рання людина була повільна й слабкіша, ніж великі хижакі, і не мала такої природної зброї, як ікла й пазурі. І все-таки ранні люди навчилися компенсувати ці недоліки. Вони стали надавати кусням каменя, костей і дерева форму, що дозволяє різати, скребти й копати. На відміну від іклів і пазурів, такі знаряддя можна було збирати, зберігати або за своїм бажанням міняти одне на інше. Згодом ці знаряддя дали людині безпрецедентну владу над навколишнім середовищем. Першими знаряддями, імовірно, були осколки костей, гострі палки й підноси з кори для збирання їжі. Такі, в основному не міцні, знаряддя не збереглися. Але камінь виявився більш довготривалишим. Відтоді (2,5 млн років тому) і приблизно до 5 тисяч років тому камінь домінував у людській техніці.

Знаряддя палеоліту (давньокам'яного віку) можна знайти всюди, куди тільки ступала нога людини. Майстри раннього палеоліту навчилися створювати гострі знаряддя, сильно вдарюючи камінь об камінь. Вони відбирали тільки ті камені, які легко розщеплювалися при ударі й саме уздовж тих тріщин, які потрібні були майстрові. Вибирали досить тверді гірські породи, якими можна було різати, дробити, розщеплювати або скребти рослинні або тваринні матеріали.

Найбільш відомими стародавніми інструментами є типові знаряддя **Олдовайської культури** - з Олдовайської ущелини в Танзанії. Тут 1,9 млн років тому люди вміли розщеплювати базальт і кварцитову гальку, надаючи їм форми, які зараз називають грубими зубилами (чопперами), скребками, різцями, знаряддями, що нагадують сокиру.

Олдовайська індустрія і її більш пізні варіанти широко поширилися на значній частині Африки і Євразії раннього кам'яного віку. У деяких місцях ця культура процвітала ще 200 тис. років тому - уже через багато років

після винаходу більш досконалих технологічних прийомів кам'яного віку.

Купи каменів і костей, знайдені в Олдовайській ущелині, свідчать про те, що приблизно 2 млн років тому ранні люди вже збиралися групами на стоянках. Загострені камені, розколоті й роздроблені кістки великих травоїдних ссавців свідчать про те, що ми маємо справу не з випадковими зборищами на березі рік, а з робітниками й навіть житловими стоянками. Близько 1,7 млн років тому ці люди, імовірно, користувалися також знаряддями, які приносили вже готовими з гір, розташованих на відстані 16 км, що, можливо, означало навіть зачатки **дуже ранньої торгівлі**.

Можливо, найбільш чудовим відкриттям стало те, що ці прадавні люди **почали будувати житло**. На одній стоянці розташування костей і каменів свідчить про те, що з навітряної сторони люди були захищені від вітру огорожею або щитом з чагарнику. На іншій стоянці є коло з каменів близько 4 м діаметром, що підтримували тепер уже давно зниклі гілки, з яких була споруджена хатина, подібна тим, які й зараз ще будують подекуди в Африці. Це укриття, вік якого приблизно 1,8 млн років, є першим відомим нам людським спорудженням у світі.

1,6 млн років тому з'явилася «людина прямоходяча», яка була вищою за зростом, мала більший мозок й що походила від «людини вмілої». Більш високорозвинений інтелект і досконаліша техніка виготовлення знарядь допомогли мисливцеві раннього кам'яного віку колонізувати нові місця проживання, заселивши невеликими групами Африку, Європу, Азію. У Європі 400 тисяч років тому в окремих особин з'явилися риси, що зустрічаються у ранніх представників нашого виду – *Homo sapiens*. Так з'являється **неандерталець**.

Знаряддя неандертальців називають мустьєрськими за назвою печери Ле-Мустьє у Франції, де вони були знайдені. Вони стали кроком уперед порівняно з більш ранніми культурами рубил і чопперів. До основних нововведень відносяться різноманітні спеціалізовані, тонко оброблені кам'яні знаряддя, виготовлені не з ядра каменю, а з відколотої від нього відщепи. Ці відщепи були тонкими й мали гострі краї, які потім оброблялися з метою одержати бічні скребла, ножі з оббитою тильною стороною, знаряддя для заточення ціпків, маленькі пилки й свердла. Ці вироби могли служити для різних цілей: для забою дичини, оброблення туш, виготовлення дерев'яних знарядь і одягу. Європейські неандертальці змогли пережити суворі зими льодовикового періоду тільки завдяки тому, що створювали для себе теплий мікроклімат за допомогою одягу й житла, що обігрівалися. У деяких місцях природними вкриттями від холоду були печери. Групи людей чисельністю до 40 жили в цих природних житлах. Принаймні два десятки таких печер відомо на території Європейської Росії.

Там, де не було печер, групи мисливців будували вкриття у відкритих місцях. Серед цих укриттів найбільш вражають великі курені або хатини,

побудовані в долинах рік (особливо на території України), де було дуже багато великої дичини. Тут люди зводили з гілок спорудження довжиною до 9 м, шириною до 7 м і висотою до 3 м. Очевидно, ці каркаси покривали шкірами, які закріплювали важкими кістками мамонта (у великій кількості вони були знайдені навколо таких хатин).

Сліди старовинних вогнищ свідчать про те, що неандертальці отоплювали свої курені й печери, спалюючи дрова або кістки. Вони вже знали, як розводити вогонь, висікаючи іскри з кусків колчедану й застосовуючи як губку сухі гриби-трутовики. Про одяг можна судити головним чином за непрямыми даними. Люди, мабуть, користувалися кам'яними ножами для розкройки хутряних шкір, проколюючи дірочки в шкірах кам'яним або кістяним шилом, а потім зшивали ці шкіри сухожиллями. Поховання, ритуали й зачатки мистецтва свідчать про те, що неандертальці більшою мірою мали самосвідомість, суспільні інтереси й в цілому були більш здатні до абстрактного мислення, ніж їхні предки.

Неандертальці являються першими людьми, які систематично ховали своїх умерлих. До початку другої половини ХХ століття вчені розкопали 68 поховань, головним чином у Європі, і майже все в печерах, де було знайдено більш 150 тіл. Є безсумнівні докази того, що поховання померлих було обрядом. Скелети лежали в ямах, виритих у підлозі печер. Багато було покладено в позу сплячої людини з предметами, які, як вважалося, повинні були супроводжувати померлого в його могилі: від кам'яних знарядь і шматків смаженого м'яса до кам'яних подушок, підстилки з лісового хвоща й розкиданих навколо пізніх весняних квітів (про що можна судити по пилку, що залишився від них). Усе це говорить про те, що неандертальці надавали значення життю й смерті окремої людини й, можливо, замислювалися про загробне існування.

Ритуальний характер мало і **мистецтво неандертальців**. Про це свідчать такі предмети, як кістяний амулет, поцяткована подряпинами галька, куски червоного окису заліза й розтертий у порошок марганець, що, очевидно, застосовувався для розфарбовування тіла. Можливо, червоний колір символізував кров, а значить - й життя.

2.2. Сучасна людина доісторичної епохи

Першими свідченнями про появу сучасної людини, стосовної підвиду *Homo sapiens*, були кістки, знайдені в гроті **Кро-Маньйон** на південному заході Франції. Від кроманьйонців залишилися кістки й предмети матеріальної культури в багатьох частинах Європи. Тут приблизно від 40 до 10 тисяч років тому жили люди, які, ймовірно, були предками сучасних людей європеїдної раси.

Кроманьйонці розробили новий, дуже ефективний спосіб виготовлення кам'яних знарядь. Порівняно зі своїми попередниками -

неандертальцями, кроманьйонці робили значно більше різновидів виробів: ножів, шкребків, пилок, наконечників, свердлів і т.п. Близько половини всіх інструментів було зроблено з кістки. Кам'яні різці застосовувалися також для виготовлення виробів з рогу, дерева, слонячої кістки.

Із цих матеріалів кроманьйонці робили й такі нові знаряддя, як голки з вушками, гачки для лову риби, гарпуни.

Удосконалювалися також і житла кроманьйонців. Одне з найбільших було знайдено на стоянці Костенки в долині ріки Дон. Стіни й дах цього житла були зроблені у вигляді намету зі шкір, підпертих стегновими кістками мамонта й закріплених унизу по краях іншими важкими кістками. Довжина цього житла становила 27 метрів. У центрі житла розташовувалися вогнища. Це говорить про те, що тут зимувало декілька родин під одним дахом, що складався з декількох покритих шкірами наметів.

Кістяні голки й зображення одягнених у хутро людей свідчать нам про те, що кроманьйонці носили штани, які тісно прилягали й зберігали тепло, куртки, взуття й рукавиці з добре прошитими швами.

Мистецтво й ритуали. В епоху 35 - 10 тис. років тому Європа переживала великий період свого доісторичного мистецтва. Коло здобутків було широке: гравюри тварин і людей, зроблені на невеликих шматочках каменю, костей, слонячої кістки й оленячих рогів, глиняні й кам'яні скульптури й рельєфи, малюнки охрою, марганцем і деревним вугіллям, а також зображення, викладені на стінах печер мохами або нанесені фарбою, видутою через соломинку.

Дослідження більш 100 печер і скельних укриттів привело деяких учених до висновку, що мистецтво кроманьйонців пройшло **чотири стадії розвитку**.

Для **першого періоду** (32-25 тис. років тому) характерні зображення тварин та інших об'єктів, здебільшого погано намальовані на маленьких предметах, які люди носили із собою.

До **другого періоду** (25-19 тис. років тому) відноситься раннє печерне мистецтво, включаючи відбитки рук, а також гравіровані й намальовані силуети тварин з дугоподібно вигнутими спинами.

Третій період (19-15 тис. років тому) був вершиною печерного мистецтва. У цьому можна переконатися судячи по чудово виконаних, динамічних малюнках коней і турів у печері Ляско на південному заході Франції й по інших зразках рельєфної скульптури.

Для **четвертого періоду** (15-10 тис. років тому) особливо характерні зображення на дрібних предметах, а також символічні знаки й чудово виконані в реалістичній манері зображення тварин у печерах Альтамира в Північній Іспанії й Фом – де - Гом у Франції.

Більшість зображень перебувають глибоко в печерах, де художники, мабуть, працювали при світлі палаючих полін або ламп з ґнотами з мохів.

Можливо, їхнє мистецтво мало ритуальне значення. Деякі малюнки зображують фігури напівлюдей - напівтварин, мабуть, чаклунів або шаманів. Багато сцен із зображенням мисливського видобутку, можливо, пояснюються мисливською магією. Символіка родючості, ймовірно, втілена в людських фігурках з перебільшеними жіночими ознаками. Знайдені вченими кістяні пластинки з геометричними фігурами, візерунками - можуть бути умовними системами позначень, деякі з яких, можливо, зображують фази Місяця.

Знайдені поховання кроманьйонців свідчать про їхні символічні ритуали, надбання багатства й підняття соціального статусу. Ті, що ховали, часто посипали мертвих червоною охрою, котра, як припускають, символізувала кров і життя, що свідчить про наявність у кроманьйонців віри в загробне життя. Деякі трупи були поховані з багатими прикрасами, що говорить про соціальне розшарування, що з'явилося.

В епоху **мезоліту** (від 10 до 5 тис. років тому) фактично відбувається перша «технічна революція». Людина винайшла лук і стріли, які стали одним з основних видів мисливської зброї. Стріли були звичайно зазубреними або мали наконечники у вигляді маленьких гострих шматочків кременя, які називають мікролітами. Багато з мікролітів не перевищували 1 см у довжину й мали стандартну форму півкола, стрижня, трикутника або трапеції. Мікроліти приклеювалися смолою до ратища з оленячої кістки, і їх можна було легко замінити, якщо вони відвалювалися або притуплялися.

Нові зразки великих кам'яних знарядь допомагали людям епохи мезоліту виготовляти човни, весла, лижі й сани. Усе це разом узятє дозволило освоїти величезні водні ділянки для лову риби й полегшило пересування по снігові й заболоченій місцевості.

2.3. Виникнення землеробської й скотарської культур

10 тисяч років тому почалося перетворення життя людства, пов'язане з відкриттям землеробства. Певна ділянка родючої землі може прокормити значно більше хліборобів, ніж мисливців-збирачів; тому там, де поширювалося землеробство, кількість населення збільшувалася. Крім того, догляд за посівами сприяв прагненню до осілого способу життя в селищах, де були майстри, які займалися виготовленням і обміном таких предметів, як поліровані кам'яні знаряддя й гончарні вироби.

Ці культури епохи **неоліту** (нового кам'яного віку), пов'язані із землеробством і скотарством, перемінили культури палеоліту й мезоліту й передували культурам бронзового й залізного віків.

Землеробство вперше широко поширилося близько 10 тис. років тому усередині й поблизу так званого "Родючого півмісяця", який охоплює Єгипет, Південно-Західну Азію й узбережжя Перської затоки. Тут вперше

хлібороби займалися обробленням пшениці, ячменю, чечевиці, гороху. Приблизно 7 тис. років назад китайці почали вирощувати такі культури, як просо, рис, соя. 5 тис. років назад у Центральній Америці (Південна Мексика, Гватемала, Гондурас) з'явився третій великий центр землеробства, де займалися обробленням кукурудзи, квасолі, гарбуза й бавовни.

Так само, як збирання їжі привело до появи землеробства, полювання сприяло **одомашнюванню тварин**. І знову ж основним центром тут була Південно-Західна Азія. 13 тис. років тому собаки, що походили від приручених вовків, можливо, уже допомагали мисливцям Південного Заходу Азії заганяти череди й окремі групи диких тварин в ущелини, щоб їх можна було там забити. 8,5 тис. років тому деякі мисливці вже перетворилися в пастухів, що розводили овець, кіз, велику рогату худобу, які служили їм як живі джерела м'яса й одягу.

Дику вівцю було приручено близько 11 тис. років тому у Туреччині, Ірані й Іраку, дику козу - близько 10 тис. років тому - в Ірані, тур - 8,5 тис. років тому у Туреччині, дикого кабана - близько 9 тис. років тому також у Туреччині.

5 тисяч років тому були одомашнені бики, верблюди, віслюки, коні, а в Південній Америці лами вже перевозили вантажі, що в корені змінило подорожування по суші. Розвиток землеробства супроводжувався поширенням знарядь для розчищення полів, підготовки ґрунту до посівів, збору врожаю, запасів зерна, випікання хліба, ткацтва, будівництва.

Жителі поселень епохи неоліту виготовляли знаряддя самі, але частину предметів вони вже вимінювали в жителів інших місцевостей (виникнення торгівлі).

Із витворів мистецтва епохи неоліту можна назвати статуетки й мистецьки прикрашену численними візерунками кераміку. Найбільших успіхів творці неолітичних культур добилися в будівництві. Майстри будували села й поселення з матеріалів, що були в цій місцевості. Так, у Палестині були будинки із глиняних цегл зі штукатурними стінами й підлогами, захищені зовнішніми кам'яними стінами. Дома із глиняними стінами були поширені в Південно-Західній Європі й Південно-Західній Азії з їхнім сухим кліматом. У дощових районах Західної Європи багато будували з лісу. У Швейцарії озерні житла стояли на дерев'яних палях, які охороняли їх від ризику затоплення.

Але найбільше вражали неолітичні спорудження, що виконували релігійні функції. Більш 8 тис. років тому десятки храмів стояли в ранньому міському поселенні Чатал-Хююк, яке зараз перебуває на території Туреччини. 6 тис. років тому вирубані з каменю гробниці з'явилися в Італії й на Мальті. 5 тис. років тому будівельники мегалітів на Британських островах і в Британії незалежно один від одного споруджували дольмени, що склалися з окремих камер; це були гробниці з галереями й критими

ходами.

У часи переходу до **енеоліту** (мідного віку) велика кількість людей присвячувала мільйони людино-годин зведенню рядів і кіл з вертикальних каменів у таких місцях, як Карнак у Британії й Стоунхендж у Південній Англії. У плануванні цих кам'яних споруджень проявилися знання з астрономії.

До 2700 року до н.е. загальні поховання у вигляді довгих могильних курганів поступилися місцем одиничним гробницям у круглих могилах .

Перехід від каменю до металу. Протягом більш 2 млн років самі тверді й гострі знаряддя й зброя виготовлялися з оббитого каменю. Але за останні декілька тисяч років метал у корені перетворив технологію виготовлення знарядь. Подібно землеробству, центри металургії, очевидно з'явилися незалежно один від одного в різний час у різних частинах Європи, Азії й Америки.

Близько 9 тис. років тому люди, що жили на південному сході Туреччини, почали кувати холодним способом з чистої міді шпильки, намисто, свердла. Але чиста мідь зустрічається значно рідше, чим руда. Справжня металургія з'явилася тільки близько 6600 років тому, коли ковалі на південному сході Європи й південному заході Азії почали добувати мідь з руди за допомогою плавлення.

Ковалі навчилися розливати мідь у кам'яні форми. 5 тис. років тому вони вже змішували одну частину олова й дев'ять частин міді, виготовляючи бронзовий сплав. Цей сплав легше піддавався виплавці, ніж мідь, і був придатний для виготовлення більш твердих знарядь і зброї.

Приблизно до 1500 років до н.е. у Туреччині почали виготовляти залізо. А близько 2500 років тому в китайських плавильних печах з високою температурою стали виготовляти предмети з чавуну.

В інших місцях виробництво металів мало менше значення. Африка, південніше Сахари, переходила від каменю безпосередньо до заліза, а доколумбова Америка так і не піднялася вище рівня бронзового століття.

2.4. Початок цивілізації

5 тисяч років тому виробництво продуктів харчування й металургія сприяли перетворенню деяких поселень у перші в світі великі міста. Цивілізація - наш спосіб життя, пов'язаний з містами, вперше розвилася у шумерів бронзового століття в Месопотамії - країні, розташованій у межиріччі Тигру і Євфрату, на території сучасного Іраку. Потім перші міста з'явилися в долині Ніла в Єгипті, у долині Інду в Пакистані, по берегах Хуанхе в Китаї, а також у найбільш благодатних районах Перу і Мексики.

У всіх цих місцях іригація родючих земель допомагала селянам виробляти достатню кількість їжі для проживання більшої концентрації міського населення, яке складалося з фахівців, що повністю присвятили

себе ремеслу, яке не мало безпосереднього відношення до виготовлення продуктів харчування. Ремісники, теслі, працівники по металу, ювеліри, переписувачі, купці пропонували свої послуги й обмінювали виготовлені ними товари на харчові продукти, вироблені місцевими селянами, і на таку сировину, як камінь, дерево, асфальтовий бітум і метали, які доставлялися з набагато більшої відстані. У зв'язку з цим людське суспільство перетворилося з племінних груп у родові клани, а потім у держави, розшаровані на суспільні класи. Більша частина багатства й влади була зосереджена в руках царів або священиків, що правили за допомогою чиновників, які займалися організацією зрошення, збору податків і запасів продуктів харчування для загальних потреб. Ця суспільна структура знайшла своє відображення в нових значних типах будівель. Над ранніми містами Месопотамії піднімалися зиккурати - величезні східчасті цегельні піраміди, увінчані храмами. Храмові чиновники, що володіли знанням писемності, математики й астрономії, користувалися календарями, щоб визначати для селян час посіву.

Згодом, у результаті воєн між містами-державами, що ворожували, населення деяких з них злилося в перші невеликі народи. До 2279 р. до н.е. честолюбний аккадський правитель Саргон скорив країни від Туреччини до Перської затоки, створивши державу, яку можна назвати **першою імперією у світі**.

Поява великих міст була пов'язана з рядом винаходів і відкриттів.

Значне збільшення надлишку харчових ресурсів, що допомагало прокормити населення шумерських міст, було значною мірою пов'язане з використанням волів, плугів і зрошення. Віл, запряжений у дерев'яний плуг, міг зорати за один день значно більше землі, ніж хлібороб з мотикою. Вже 6 тис. років тому худобу почали використовувати для оранки. Цілком можливо, що воли допомагали споруджувати зрошувальні канали й піднімати воду на поля. У теплому кліматі родючі, зрошені землі щороку давали кілька великих урожаїв.

Іншим значним нововведенням стало застосування колеса. У Месопотамії майстри виготовляли кераміку на обертовому гончарному колі вже 7 тис. років тому. 5800 років тому шумери винайшли швидке обертове колесо прядки. 5500 років тому із застосуванням візків на колесах почалися перетворення в наземному транспорті.

5 тис. років тому перевезення по воді також піддалися корінним змінам. Вітрильники тепер перевозили важкі вантажі нагору по ріках.

Тим часом винахід писемності революціонізував сферу людського спілкування. 5 тис. років тому шумери почали використовувати очеретяне пір'я, щоб на м'яких глиняних табличках малювати значки-картинки, що називалися піктограмами; при засиханні й затвердінні ці таблички ставали довговічними. Пізніше переписувачі замінили 2000 піктограм значно меншою кількістю фонограм - словесно-звукових символів, заснованих на

пiктограмах. У результатi спрощення вони перетворилися у рукописний шрифт, що вiдтворював мову.

Винахiд писемностi означав, що новi вiдкриття в науцi, математицi, астрономiї могли бути записанi й збереженi для потомства. Писемнiсть сприяла розвитку культури. Там, де почався запис iсторичних подiй, скiнчився доiсторичний перiод.

2.5. Вiрування первiсної людини

Незрозумiлi грiзнi явища природи, хвороби, смерть вселяли в первiсну людину тривогу й жах. Поступово у людей почали зароджуватися уявлення про надзвичайнi сили, нiбито здатнi викликати цi явища. Це й було початком релiгiйних уявлень.

Однiєю iз самих раннiх форм релiгiї був **тотемiзм** - уявлення, що всi члени одного роду походять вiд певної тварини - тотема. Инодi тотемом вважалася рослина або який-небудь предмет. Люди вiрили, що вони нерозривно пов'язанi зi своїм тотемом. За їхнiм уявленням тотемна тварина, якщо вона цього захоче, може перетворитися в людину. Причину смертi бачили в перевтiленнi людини в тотем. Тварина, яка вважалася тотемом, була священна - її заборонялося вбивати. Згодом тотемну тварину дозволялося вбивати i їсти, але голову, серце й печiнку вживати в їжу заборонялося. Убиваючи тотемну тварину, люди просили в неї прощення або намагалися скласти провину на інших. Пережитки тотемiзму зустрiчаються й сьогодні.

Ишою формою первiсних вiрувань була **магiя**, або **чаклунство**. Це була вiра в те, що людина нiбито може впливати на природу рiзними "чудодiйними" прийомами й заклинаннями. Так, наприклад, мисливська магiя полягала в тому, що мисливцi перед полюванням робили ритуал "вбивства" намальованої тварини й вiрили, що заморожена тварина саме дасть убити себе (i т.ін. - спалювання волосся, нiгтiв). З мисливськими обрядами, очевидно, пов'язанi й види мистецтва (зокрема музика та хореографiя), iснування яких пiдтверджують археологiчнi розкопки. Так, на стоянцi Молодово було знайдено флейту, виготовлену iз кiстки оленя, а у Мiзинi – ансамбль ударних iнструментiв з кiсток мамонта, пофарбованих червоною фарбою, у Гагарiно – стилiзованi статуетки жiночих фiгурок у позi танцю.

Поступово розвивалася нова форма релiгiї – **культ природи**. Марновiрний страх людини перед грiзною природою викликав бажання якось задобрити її. Людина стала поклонятися сонцю, землi, водi, вогню. Усю природу людина в своїй уявi заселила духами. Ця форма релiгiйних уявлень називається **анiмiзмом**. Сон, непритомнiсть, смерть первiснi люди пояснювали вiходом духу (душi) з тiла. З анiмiзмом зв'язанi вiра в загробне життя й культ предкiв.

В цілому це свідчить про те, що розум людини в цей час тільки пробуджується, а в її світобаченні життєвий досвід роду та власні спостереження тісно перепліталися з фантастикою та магією.

З розпадом первісної громади, виникненням класів і рабовласницьких держав з'явилися нові форми релігійних уявлень.

Лекція 3

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В I – XIII ст.

1. Дохристиянський період розвитку культури у східних слов'ян:
 - а) східні слов'яни в I - на поч. X ст. ;
 - б) язичницькі вірування східних слов'ян ;
 - в) сезонні свята древніх слов'ян та їхній календар.
2. Розвиток культури на території України від прийняття християнства до монголо-татарської навали:
 - а) прийняття християнства; проблема двовірства;
 - б) розвиток писемності, освіти; виробництво книг;
 - в) розвиток літератури, суспільно-політичної думки;
 - г) розвиток живопису, прикладного мистецтва й ремесел;
 - д) розвиток архітектури.

3.1. Дохристиянський період розвитку культури у східних слов'ян

Східні слов'яни в I - на поч. X ст. Слов'янські племена - це більша група племен, предків сучасних слов'ян, що займали на початку I тис. н.е. велику територію на сході Європи. Перші відомості про племена слов'ян відносяться до початку нашої ери (I- II ст.). У письмових джерелах початку I тис. н.е. слов'янські племена виступають під іменами - венедів, антів, склавинів. Після великого переселення народів в IV ст. н.е. на території України з'являються анти - предки східних слов'ян. Вони асимілювали племена скіфів і сарматів, що жили з ними по сусідству. В VII ст. анти були розгромлені кочовими племенами аварів і розселилися на території сучасної України, Білорусії й Росії. На цій території в IX ст. існувало 15 великих військово-племінних союзів східних слов'ян (поляни, древляни, жителі півночі та ін.). Культура східнослов'янських племен має багатовікові самобутні традиції.

Археологічні матеріали свідчать про те, що до середини I тис. нашої ери в господарському укладі слов'ян давно вже переважало землеробство. Скотарство, полювання, рибальство й бортництво (лісове бджільництво) для основного населення східнослов'янських земель стали на той час підсобними, хоча й дуже важливими промислами. Досить

високого рівня досягло до X ст. і ремесло. Серед основних галузей ремісничого виробництва того часу ми виділяємо видобуток і обробку заліза, гончарство, ювелірне виробництво. Слов'янським ювелірам I тис. нашої ери були відомі такі складні прийоми, як скань, зернь, філігрань, інкрустація. Про високу майстерність слов'янських ювелірів свідчить скарб слов'янських речей (VI - VII ст.), знайдений у басейні ріки Рось. Серед знахідок виділяються срібні фігурки коней із золотими гривами й копитами і срібні зображення чоловіків у типовому слов'янському одязі з візерунковою вишивкою на сорочці. У прикладному мистецтві древніх слов'ян розвивалося кілька стилів - «звіриний» (зображення фігур коней, зайців, птахів, змії і т. ін.) і «геометричний» (орнаменти із трикутників, ромбів, квадратів, сегментів, напівмісяців і т.ін.), а також зображення людей і статуй богів.

Відокремлення ремесла від землеробства в східних слов'ян у першій половині I тис. н.е. дало імпульс більш вузькій спеціалізації виробників, що у свою чергу зумовило в VII - IX ст. швидкий ріст міст, особливо їхнього торгово-ремісничого посаду. Якщо ще в VI в. готський історик Йордан писав, що в слов'ян "замість міст - ліс і болота", то в IX ст. скандинави називали Русь Гардарикою - "країною міст". Поступовий і неухильний розвиток східнослов'янського суспільства зумовив у VII - VIII ст. розкладання родоплеменних відносин. Хоча економічною основою східнослов'янського суспільства була родова власність на землю, все ж таки окрема родина поступово починає відігравати важливішу роль у господарському житті племені. Родова громада називалася "мир" або "верв". За спостереженнями середньовічних західних письменників, крадіжка й обман у слов'ян зустрічалися настільки рідко, що вони не закривали своїх скринь із добром. Члени громади були пов'язані круговою порукою, діяв закон кровної помсти. Пізніше традиційне (звичайне) право було замінено державним ("Руська правда"). Як і в інших народів, князівська влада у слов'ян на стадії розкладання родового ладу й військової демократії підкорялася раді старійшин і загальним племінним зборам, але фактично до середини IX ст. князя стала обирати дружина.

Язичницькі вірування східних слов'ян. У древніх слов'ян існували общинні культи, свідчення про які є в письмових джерелах, що дійшли до нас, украй убогі. Древні слов'янські вірування були язичницькими й ґрунтувалися на обожнюванні сил природи (блискавка, грім, вітер, вогонь). Серед верховних богів древніх слов'ян ми виділяємо Сварога, що був у слов'ян богом Неба й вогню, батьком усього суцього. Сварог - батько ряду богів (Перун, Дажбог, Семаргл). Сварог пов'язаний з небесним вогнем і небесною сферою. Ім'я бога походить від вибухобезпечного "svargas" - небо, так само в цьому слові є корінь "var" -

горіння, жар. Легенда розповідає, що Сварог подарував людям перший плуг і ковальські кліщі, навчив виплавляти мідь і залізо. Крім того, він установив закони, яких могли б дотримуватись люди. Сварог, з давнього переказу, віддається спокою, надаючи керування своїм богам-дітям і онукам - Сварожичам. Важливе місце в східнослов'янській міфології займав Перун - бог блискавки й грому. Культ Перуна є у слов'ян одним з найдавніших. Перун був більшою мірою богом - металником блискавок, небесних копій, які персоніфікували міць зброї воїнів. Не дивно, що аж до початку регулярних військових походів слов'ян у VIII - IX ст. його культ не займав у них центрального місця. У слов'ян-хліборобів гроза сприймалася "як знак запліднюючої землі весняними дощами, а не як караючий ворогів небесний меч Перуна. Перуна називали "князівським богом", оскільки він був заступником князів і символізував їхню владу.

Такий бог був далекий від більшості слов'ян-общинників, хліборобів за родом занять. Посилення ролі Перуна серед богів язичницького пантеону східних слов'ян відбувалося в міру формування у них державності. Перун, згідно з легендою, у лівій руці носить сагайдак стріл, а в правій – лук; пущена їм стріла вражає супротивника й призводить до пожежі. Його палиця (молот), як знак караючого божественного знаряддя, стала символом влади, її функції перенесли на царський скіпетр, жрецький і суддівський жезли.

Не менш значним божеством у древніх слов'ян був Стрибог - бог вітру. Ім'я Стрибога сходить до древнього кореня «стрег», що означає «старший», «дядько по батьку». Згадування про Стрибога є в «Слові о полку Ігоревім», де вітри названі онуками Стрибога. Народився Стрибог з подиху бога Роду. З переказу Стрибог міг викликати й приборкати бурю, перетворюватися в міфічного птаха Стратима. Зображувався Стрибог у вигляді сивоволосого старого, що живе на краю світу, у глухому лісі або на острові посередині океану. Ідол Стрибога був у числі семи найважливіших божеств язичницького пантеону древніх слов'ян. Невідомо, чи існувало постійне свято на честь Стрибога, але його згадували й почитали разом з Дажбогом, оскільки вітер, як дощ і сонце, вважалися дуже важливою заставою успішного господарювання для хлібороба.

Одним із найшанованіших богів у східних слов'ян був Дажбог - бог успіху, сонячного світла, тепла і родючості. Ім'я його походить не від слова "дощ" (як іноді помилково думають), а означає подавець усіх благ. Часто вживана фраза "дай боже" служить відбиттям древнього ім'я Дажбога. Символами цього бога були золото й срібло. Культ Дажбога особливо розцвів на Русі в XI - XII ст., в епоху державної роздробленості, співіснуючи із християнством. Російські люди почитали Дажбога як свого захисника, називаючи себе його онуками.

Дажбог був богом сонячного світла, але аж ніяк не самого світила. Таким у древніх слов'ян виступав Ярило - бог весняного сонця, що гине й відроджується. Ярило був також богом розмноження й фізичної любові. Саме ця сторона любові, що поети називають "пристрастю кипучою", і перебувала у "веденні" слов'янського бога Ярила. Його уявляли собі юним, гарним чоловіком, палким закоханим нареченим. У Ярила просили гарного врожаю, коли з'являлися перші сходи ярових. Ярів так само - Весняний Коров'ячий бог, бог зими. Зберігся в християнських святках як Микола Весняний. Із сонцем був також пов'язаний ще один бог древніх слов'ян - Хорс. Він втілював у собі рухаюче по небу світило, сам золотий диск ("хорс" - слово індоіранського походження, означає "сонце", "коло"). У більшості випадків Хорс сусідить із небесними богами: Перуном, що співвідноситься із громом і блискавкою, і з Дажбогом. Хорс - божество сонячного світила, але не сонячного світла й тепла, він являв собою якість доповнення до образу Дажбога - подавця земних благ. З культом Хорса був пов'язаний ритуальний весняний танець - хоровод (рух по колу).

Ще одним божеством древніх слов'ян був Семаргл - бог підземного миру, посередник між людьми й небесними богами. Семаргл був супутником богів сонця й родючості. Семаргла уявляли у вигляді собаки - захисника посівів: реальні пси оберігали поля від диких козуль і кіз. Семаргл, як і Хорс, божество скіфського походження - їхній культ прийшов від східних кочівників, тому обидва ці бога шанувалися безпосередньо в Південній Русі, що межувала зі Степом.

У пантеоні східнослов'янських божеств було порівняно мало богів, які безпосередньо втілюють інтереси й заняття людини. Серед подібних божеств можна назвати Велеса (Волосся) - бога багатства, худоби, торгівлі. Ім'я Велеса сходить до найдавнішого кореня "вів", який означає могутність і зустрічається в словах "влада", "веліти", "володіти", "великий". Велес - одночасно бог мудрості й поезії (співак Боян у "Слові о полку Ігоревім" названий онуком Велеса). Велес - син бога Роду, один із найдревніших індоарійських богів, спочатку як заступник мисливців, потім - скотарства й багатства. Це він благословляє мандрівника й допомагає йому в дорозі. Саме Велес, за думкою древніх слов'ян, відкриває людям таємниці ремесла й медицини. Слов'яни почитали Велеса, як бога багатства. У стародавності часто розплачувалися свійськими тваринами, слово "худоба" мало значення "гроші", "майно" і так само було показником багатства. У Древній Русі Велес був заступником купців, які у своїх договорах часто клялися його ім'ям. Культ Велеса був дуже широко розповсюджений на Русі. До цієї ж групи богів можна віднести Мокош (Макоша) - велику матір усього живого, богиню землі, дощу, води й жіночої долі. Її шанування сходить до найдавнішого землеробського культу Матері-Землі. Мокош-Земля - персоніфікує собою жіночий початок

природи. Мокош, як богиня родючості, тісно пов'язана із русалками, що зрошують поля, як жертву, з водою взагалі. Мокоші поклонялися біля 'джерел, і дівчата кидали їй пряжу в колодязі. Мокош була також богинею жіночих робіт, чудесною прялею. Вона так само пряде нитки долі, визначаючи долю людей і богів. Мокош дає вихід із найбезнадійніших положень, якщо людина не відчаєлася, якщо йде з останніх сил, якщо не зрадила собі й мріям. І тоді Мокош посилає людині щастя й удачу.

Дотепер незрозуміле релігійно-міфологічне значення бога Роду, який, ймовірно, був божеством, що персоніфікувало Світобудову (Всесвіт), і входив до головного пантеону язичеських слов'янських богів. Крім віри в основних богів язичеського пантеону у слов'ян існувала ще віра у парфумів природи (малі боги). Серед них важливе місце належало Домовику, який був душою будинку, заступником будови та її мешканців. Домовик влаштовувався жити в підпіллі, під піччю. Його уявляли у вигляді маленького дідка, схожого на главу родини. За вдачею він - буркотливий, турботливий і добрий. Люди намагалися підтримувати з Домовиком добрі відносини, піклуватися про нього, і тоді він допомагав утримувати будинок у доброму стані й попереджав про нещастя, що загрожує. Переїжджаючи з будинку в будинок, Домовика завжди за допомогою змови запрошували переїхати разом з родиною. Мешкаючи поруч із людиною, Домовик був найкращим між "малих" божеств, що у хаті охороняло "свій" мир, але ставав неспроможним у чужому й ворожому світі за межами будинку.

Серед малих богів можна виділити також Водяного. Він був міфічним мешканцем рік, озер і струмків. Водяника уявляли у вигляді голого брезклого старого, лупатого, з риб'ячим хвостом. Особливою силою наділялися джерельні Водяні, адже джерела, за переказами, виникли від удару блискавки Перуна. Такі ключі називалися "грем'ячими," і це збереглося в назві багатьох джерел. Вода, як і інші природні суті, була для слов'янських язичників споконвіку доброю, дружньою стихією, але, як і всі стихії, вимагала дбайливого поводження. За зневагу до себе могла утопити, погубити. Водна стихія могла змити село, поставлене "без попиту" у Водяного, або, як сказали б ми тепер, без знання місцевої гідрології. От чому Водяний часто виступає у легендах як істота, що ворожа людині. Мабуть, слов'яни, як досвідчені жителі лісу, заблудитися боялися все-таки менше, ніж потонути. З Водяним були пов'язані русалки - одні з нижчих духів у слов'янській міфології, звичайно небезпечні для людей. У русалок перетворюються померлі дівчата, переважно утоплениці, люди, що купаються в невизначений час, ті, кого нарочито потяг Водяний до себе в служіння. Простоволосість, неприпустима у звичайних побутових ситуаціях для нормальної селянської дівчини, - типовий і дуже значущий атрибут русалки, що характеризує її з негативної

сторони. Образ русалки зв'язаний одночасно з водою й рослинністю, смерть якої гарантувала врожай. Звідси ймовірний зв'язок русалок зі світом мертвих.

За огорожею житла древнього слов'янина починався ліс. Цей ліс визначав весь розклад життя. У язичницькі часи в слов'янському будинку з дерева робили майже все: від самого житла до ложок і гудзиків. Крім того, ліс давав дичину, різноманітні ягоди й гриби. Але крім благ, які він дарує людині, дикий ліс завжди таїв чимало загадок і смертельних небезпек. Ідучи в ліс, щораз треба було бути готовим до зустрічі з його хазяїном - Лісовиком. "Лісовик" старослов'янською мовою означає "лісовий дух". Зовнішність Лісовика мінлива. Він може стати велетнем, який вище найвищих дерев, а може сховатися за маленьким кущиком. Лісовик схожий на людину, тільки одяг у нього застебнутий навпаки – зліва на - право. Волосся у Лісовика довге, сіро-зелене, на особі немає ні вії, ні брів, а ока, як два смарагди, - горять зеленим вогнем. Лісовик може обійти навколо необережної людини, і той довго буде метатися усередині чарівного кола, не в силах переступити замкнуту рису. Але Лісовик, як і вся жива природа, уміє відплачувати добром за добро. А потрібно йому тільки одне: щоб людина, входячи в ліс, поважала лісові закони, не заподіювала лісу шкоди.

Злі парфуми східних слов'ян вважалися безпечними для тих, хто дотримувався обрядів і заборон. Слов'яни вірили в пекло, небесну твердинь, центр миру ("світове дерево"), рай (місце на небі, куди летять душі померлих праведників). Доля в східних слов'ян не була невідворотною, як фатум у стародавніх греків, але головні події людського життя вважалися певними заздальгідь. Недарма майже кожне календарне свято включало обряди гадання про майбутнє життя людини. Язичницька релігія східних слов'ян з виникненням і розвитком державності перетерпіла серйозних змін. Похоронні обряди древніх слов'ян були різними. Так, спалення небіжчика було дуже поширене на лівому березі Дніпра. А в Середнє Придніпров'я й на Правобережжя в землях галявин, древлян, навпаки, частіше ховали небіжчиків у землі, разом із предметами озброєння й господарства. Часто ховали або спалювали в човні. Над могилою насипали курган - особливо при похованні знатних людей племені. У таких похованнях часто знаходять коней, рабів, а іноді навіть дружин померлого.

Не цілком зрозумілим є питання про служителів древніх язичницьких культів, виконавців релігійних обрядів. Ритуал сімейно-родового культу виконував, швидше за все, глава родини або роду. Суспільний же культ був у руках професіоналів - жерців. Жерці були посередниками між народом і язичницькими божествами. Не тільки в капищах, але й при

всякому освяченому дереві, при всякому цілющому джерелі перебували хоронителі, які жили поруч, у маленьких хатинах, і харчувалися залишками жертв, принесених божествам. Жерці керували обрядами язичницького богослужіння, приносили жертви від імені всього народу, складали календарі, зберігали в пам'яті історію племен і древні перекази, міфи. У складі жрецького стану було багато різних розрядів. Відомі волхви, які повинні були пророкувати й своєю магічною дією створювати необхідну людям погоду. Були волхви-цілителі (знахарі), що лікували людей засобами народної медицини. Існували волхви-хоронителі, які виготовляли різні амулети-обереги й зображення богів. Волхви-розповідачі, які зберігали й привселюдно розповідали древні перекази й епічні сказання. Їх називали також "баянами" - від дієслова "баяти" - розповідати, співати, заклинати. Крім волхвів існували й жінки-чаклунки, відьми (від "відати" - знати), що спеціалізувалися на змовах.

Жерці користувалися народною повагою, мали виключне право відпускати довгу бороду, сидіти під час жертвоприносин і входити у святилище повсякчас. Багато жерців за свою близькість до богів одержували необмежену довіру в древніх слов'ян і забирали величезну владу. Жерці приносили богам жертви й пророкували майбутнє. Скульптурні зображення божеств виконувалися частіше з дерева, рідко з каменю. Ідоли богів установлювалися в гаях, на берегах рік (капища й требища). Це були перші язичницькі храми, де виставлялися зображення божеств і відбувався обряд поклоніння їм. Святилища під відкритим небом нерідко були круглими, що складалися із двох концентричних валів, на яких розводилися кругові багаття. У внутрішнім колі ставилися ідоли, звичайно дерев'яні; тут горів жертovníк і приносили жертви богам. Це місце називалося капищем. Зовнішнє коло, імовірно, призначалося для споживання жертвенної ритуальної їжі й називалося требищем. Кругла форма святилищ визначила їхню назву хороми (від "хоро" - коло), пізніший варіант цього слова - храм. Часом слов'яни служили своїм богам прямо в лісі або в горах, на берегах рік або моря. Волхви в присутності народу робили обряди віри на природних вівтарях, якими служили величезні камені, величні дерева, вершини гір. Але із часом, бажаючи сильніше впливати на людей і шанобливіше служити богам, жерці захистили своїх кумирів від дощу й снігу покрівлею, і такий простий будинок був названий храмом. Пізніше слов'яни стали будувати високі дерев'яні храми, прикрашаючи їх різьбленням. У конкретному святилищі знаходилась статуя того бога, якому воно було присвячене. Дотримуючись древнього звичаю предків, жителі міста віддавали в храм десятину свого військового видобутку й зброї переможеного ворога. У святилищі зберігалися срібні й золоті чаші, з яких в урочистих випадках знатні люди їли й пили. Слов'яни з повагою ставилися до святинь храмів і навіть у ворожих землях намагалися не споганити їх. Древні слов'яни убивали в

ім'я богів тварин, але іноді червонили свої требища кров'ю бранців або обраних жеребом одноплемінників.

Давньослов'янський календар. У суспільному житті древніх слов'ян значну роль відігравали свята, які були втіхами духовного життя народу. У древніх слов'ян існував річний цикл землеробських свят на честь сонця й різних пір року: весняне свято на початку польових робіт, день літнього сонцестояння, свято збору врожаю, зимове колядування й т. ін. Ці свята супроводжувалися виконанням пісень і танців. Наявність вищезгаданого циклу була обумовлена тим, що духовна культура східних слов'ян склалася під впливом двох головних факторів: основного заняття (землеробства) і язичницьких вірувань (багатобожжя). Вони регламентували всі сфери життя слов'ян - виробничу, суспільну, сімейну, а головна їх мета - відвернути стихійне лихо, вплинути на врожайність.

Відпочинок хлібороба, свято відновлення сил перед початком нового сільськогосподарського сезону персоніфікували у Святки. На Святки первісним способом, тертям, добували новий, священний вогонь, що персоніфікував додаток світла Сонця, і пекли на ньому хліб і млинці. Бенкет на Святки, як під час інших свят, носив ритуальний характер. За цим обрядом, під час його всі повинні наїдатися й напиватися, щоб забезпечити собі сили й достаток їжі й у майбутньому. Неодмінною їжею на Святки було сочиво, подоба компоту, приготовлене з нероздрібненого насіння. Воно повинне було забезпечити гарний урожай на прийдешній рік. Для збільшення поголів'я худоби робилися фігурки з тіста - бики, корови, вівці, качки (усе це була жертвна їжа). Їх ставили на вікна, посиляли рідним, роздавали односельцям, що ходили по селу з колядками - бешкетними піснями й частівками. Святки супроводжувалися гаданнями - спробою довідатися в задовбених богів пророкування на майбутнє.

На честь весняного пробудження природи древні слов'яни святкували Масницю, що означала зустріч Сонця наприкінці лютого. Довга боротьба з цим святом завершилася, зрештою, лише його виведенням за строки Великого посту перед Великоднем. Однак язичницький характер свята зберігся. З древніх повір'їв, це свято смерті й відродження богині родючості Масниці, або Костроми, солом'яне зображення якої спалювали наприкінці свята, а вугілля, що утворилося, розкидали по озимих посівах. Особливе значення мало готування млинців на Масницю. У цьому випадку вони мали одночасно значення поминальної їжі та символа Сонця.

Серед літніх свят особливо виділяється свято літнього сонцестояння – Купала, або Івана Купала (7 липня). У цей час лікарські й ворожбитські трави набирали силу. Їх збирали знахарі. А молодь

відзначала цей день як чергове свято богині любові - Лади. Її фігуру робили із соломи, яку брали із собою юнак і дівчина, що стрибали через священне багаття. По стрибку судили про вдачу в шлюбі. Потім до зорі водили хороводи, а ляльку спалювали або палили. За значенням цей обряд нагадує ритуал вшанування й спалення Масниці. В інших місцях день Івана Купала є, скоріше, жіночим святом, пов'язаним з молінням про дощ, необхідний в цей час для врожаю. Він супроводжується хороводами дівчат у відокремлених, що вважаються священними, місцях і гаях, жертвоприносинами рікам і джерелам, обрядами, присвяченими русалкам, як богиням води. Апогеєм аграрно-господарського святкового циклу було свято завершення збору врожаю, що так само включало в себе безліч пісень і ритуалів.

Календар, вироблений древніми слов'янами, був тісно пов'язаний з річним циклом землеробських і господарських робіт, а також з початком і закінченням сезонів полювання. Структура давньослов'янського календаря:

СІЧЕНЬ - ПРОСИНЕЦЬ - початок нового язичницького року, місяць прохань і заклинань на весь рік.

ЛЮТИЙ - СІЧЕНЬ - час підсічення дерев для очищення землі під рілля.

БЕРЕЗЕНЬ - СУХИЙ - місяць проводів зими й зустрічі весни.

КВІТЕНЬ - БЕРЕЗОЛ - час спалення дерев для добрива землі.

ТРАВЕНЬ - ТРАВЕНЬ - час, коли сходи трав і злаків набирають силу.

ЧЕРВЕНЬ - КРЕСЕНЬ (ІЗОК) - місяць літньої спеки, сонцестояння, місяць молінь, звертань до сонця й води.

ЛИПЕНЬ - ЧЕРВЕНЬ - місяць появи, початку созрівання плодів.

СЕРПЕНЬ - СЕРПЕНЬ - час жнив і збирання врожаю, стогів з поля.

ВЕРЕСЕНЬ - РЮЕНЬ - час установлення переваг (мереж) для перелітних птахів.

ЖОВТЕНЬ - ПАЗДЕРНИК, КАСТРИЧНИК - ЛИСТОПАД - час обробки льону, завершення землеробських робіт.

ЛИСТОПАД - ГРУДЕНЬ (тобто брудний) - місяць, коли осінь переходить у зиму.

ГРУДЕНЬ - ХОЛОДЕЦЬ - перший місяць зими, час, коли ставлять тенета на лісову рогату дичину.

3.2. Розвиток культури на території України від прийняття християнства до монголо-татарської навали

Прийняття християнства. Проблема двовірства. Пануючою релігією в Західній Європі до X ст. стало християнство. В IX ст. у східних слов'ян склався комплекс передумов для виникнення держави (необхідний

рівень розвитку продуктивних сил, суспільних відносин, ідеології, національної ідентифікації). На Русі про християнство було відомо задовго до офіційного хрещення Русі в 988 р. Достеменно відомо, що християнкою була княгиня Ольга й багато хто з її близьких. Вирішальним для процесу християнізації Київської Русі стало введення цієї релігії як державної в 988 р. князем Володимиром. Спочатку він спробував модернізувати язичество, намагаючись пристосувати його до потреб централізованої держави. Язичницькі боги на чолі з Перуном повинні були викликати в людей не тільки повагу, але й страх, символізувати незаперечну волю правителя країни. Для цього на Старокиївській горі був створений пантеон, де Володимир віродив звичай людських жертвоприносин, щоб надати новому культу трагічно пишній характер. Однак проведена реформа язичества не досягла своєї мети, тому що язичницьке багатобожжя не змогло надати ідеологічного обґрунтування для проведеної Володимиром політики централізації. Міцніючому класу феодалів на чолі з київським князем потрібна була нова релігія. Найбільшою мірою інтересам верховної влади відповідало християнство візантійського зразка. У Візантії, на відміну від західноєвропейських країн, церква та її служителі були підлеглими імператорові, усіляко сприяючи зміцненню центральної влади. Певну роль зіграло й те, що у візантійському християнстві богослужіння мало пишній, величний характер і дозволялося на рідній, зрозумілій народові мові.

Таким чином, найважливішим вдоволенням в історії слов'янської культури стало прийняття Київською Руссю християнства в 988 р. Тоді відбулося лише офіційне проголошення християнства державною релігією і була введена заборона на відправлення язичницьких культів. Християнізація зустрічала сильний опір населення й розтяглася на тривалий період (до XIV ст.). Християнство так і не змогло витиснути язичництво остаточно й затвердитися в ортодоксально-догматичному виді, яким воно прийшло на Русь із Візантії. виявившись не в змозі повністю викоринити давньослов'янські вірування й культу, російське православ'я змушене було пристосовуватися до народної язичницької свідомості, асимілювати давньослов'янські культу, вбирати в себе їхні елементи. Поклоніння ідолам, що переслідувалося церквою, збереглося у вигляді шанування ікон, особливо «чудотворних». Поступкою язичництву був і культ святих, що прийняв функції дохристиянських богів-заступників. Язичницькі боги продовжили своє існування в новому обличчі вже в християнському пантеоні. Образ християнського Іллі Пророка злився з образом Перуна-Громовержця, Святий Власій став заступником худоби, як древній Велес і т. ін.

Таким чином, християнство впроваджувалось у народні маси, істотно трансформуючись під впливом язичницьких вірувань і культів. У той же час християнство впливало на світогляд народних мас, підкоряючи

їх пануючій ідеології. Прийняття християнства мало велике історичне значення, оскільки цим актом Київська Русь остаточно визначала своє входження в загальноєвропейський культурний ландшафт. Після християнізації незмірно розширилися культурні зв'язки Русі з багатьма європейськими державами. У Київській Русі одержали широке поширення писемність, література, мистецтво, архітектура, які були нерозривно пов'язані із християнською традицією. У політичному плані до досягнень християнізації варто віднести посилення централізації, що ідеологічно обґрунтовувалася новою вірою як відповідність небесного пристрою (єдиний Бог на небі) земному порядку (Великий князь Київський на землі).

Розвиток писемності, освіти. Виробництво книг. У дохристиянський період у східних слов'ян існувала примітивна піктографічна писемність, виникнення якої відноситься до першої половини I тис. до н.е. Область її застосування була обмеженою. Це були найпростіші рахункові знаки у формі рисок і карбів, родові й особисті знаки, знаки власності, знаки для гадання, календарні знаки. Такий лист був непридатний для запису складних текстів, і тому слов'яни стали намагатися використовувати для запису рідної мови грецькі букви. Створення слов'янської абетки пов'язують з іменами візантійських ченців-місіонерів Кирила й Мефодія. У другій половині IX ст. Кирилом був створений алфавіт, що ми називаємо «глаголиця». Наприкінці IX - початку X ст. на території Болгарського царства, у результаті синтезу розповсюдженого тут грецького письма й елементів «глаголиці», виникла абетка, що пізніше одержала назву «кирилиця». Надалі цей більш легкий і зручний алфавіт витиснув «глаголицю» і став єдиним у південних і східних слов'ян.

Прийняття християнства сприяло широкому поширенню й швидкому розвитку писемності й письмової культури. Істотним було те, що християнство було прийнято у візантійському варіанті: богослужіння, на відміну від католицтва, допускалось на національних мовах. Слов'янська літературна мова виникла в Болгарії (яка прийняла християнство на 120 років раніше Русі). Ця мова, іменована, звичайно, старослов'янською або церковнослов'янською, стала мовою культури й церковної літератури. Розвиток писемності рідною мовою привів до того, що російська церква із самого початку не була монополістом у сфері грамотності й навчання. Про поширення грамотності серед міського населення свідчать берестяні грамоти, виявлені під час археологічних розкопок у Новгороді й інших містах. Це листи, пам'ятні записки, особисті записи, навчальні вправи. Лист, таким чином, використовувався й у побуті. Нерідко зустрічаються написи на ремісничих виробках. Простими городянами залишені численні написи – графіти на стінах церков Києва, Новгорода, Смоленська, Володимира й ін.

Існувало в Древній Русі й шкільне навчання. Відразу ж після введення християнства Володимир наказав віддавати «на книжкове навчання» «кращих дітей», тобто дітей місцевої аристократії. Ярослав Мудрий створив школу в Новгороді для дітей старостів і духовних осіб. Навчання йшло рідною мовою, учили читанню, листу, рахунку, основам християнського віровчення. Були школи й вищого типу, що готовили до державної й церковної діяльності. Одна з них існувала при Києво - Печерському монастирі. У них поряд з богослов'ям вивчалися філософія, риторика, граматики, використовувалися історичні добуток, збірники висловлень античних авторів, географічні праці та праці з природничих наук.

Більшість пам'яток писемності домонгольського часу загинуло під час численних пожеж та іноземних навал. Збереглася лише незначна частина книжкових багатств Древньої Русі - усього близько 150 книг. Найдавнішими з них є «Остромирове Євангеліє», написане дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира в 1057 р., і два «Ізборники» князя Святослава Ярославовича 1073 і 1076 р.р. Високий рівень професійної майстерності, з яким виконані ці книги, свідчить про налагоджене виробництво рукописних книг уже в першій половині XI ст.

Переписка книг була зосереджена головним чином у монастирях. Однак, у XII ст. у великих містах виникло ремесло переписувачів. Це свідчить, по-перше, про поширення грамотності серед міського населення, по-друге, про зростання потреби в книзі, що не могли задовольнити монастирські переписувачі. Переписувачів книг мали при собі князі, а деякі з них і самі переписували книги. З 39 відомих нам по імені переписувачів XI - XII ст. тільки 15 відносились до осіб духовного звання, інші не вказали своєї належності до церкви. Проте, основними витокami книжності продовжували залишатися монастирі. Одним із провідних центрів книжності був Києво-Печерський монастир, у якому сформувався особливий літературний напрям, що мав великий вплив на літературу й культуру Древньої Русі. При монастирях і соборних церквах створювалися бібліотеки, що містили до декількох сотень книг.

Велике місце в книжковому фонді Київської Русі займала перекладена література. Причому перекладачі не просто механічно перекладали текст, а прагнули максимально наблизити його до давньоруської дійсності, включали в ці тексти елементи місцевого фольклору. Особливого поширення одержали твори Іоанна Златоуста, хроніки Георгія Амартола, Іоанна Малали, патріарха Ничипора й ін. Відомі були на Русі й твори, що містили в собі середньовічні подання про світобудову, про явища природи, напівфантастичні відомості про тваринний і рослинний світ, - «Фізіолог», «Шестоднев». Одним із найпопулярніших здобутків протягом усього Середньовіччя була «Християнська друкарня» Козьми Індикоплова, візантійського купця, що здійснив у VI ст. подорож в Індію.

Розвиток літератури, суспільно-політичної думки.

Давньоруська література виникла на основі багатих традицій усної народної творчості. Особливістю давньоруської середньовічної літератури був її яскраво виражений публіцистичний характер. Тому пам'ятки літератури одночасно є й пам'ятками суспільно-політичної думки. В основі їхнього змісту лежать найважливіші проблеми життя Древньої Русі. Одним з основних оригінальних жанрів давньоруської літератури, що формується, стало літописання. Найзначнішою пам'яткою давньоруського літописання є «Повість минулих літ». Вона була написана за наказом київського князя Святополка в 1113 р. ченцем Києво-Печерського монастиря Нестором і дійшла до нас у складі пізніших літописних зводів XIV - XV ст. Перший Печерський літописний звід почав писати Никон. Після смерті Никона літописання перейшло до ігумена Печерського монастиря Івана, і слідом за зводом Івана було складено знамениту «Повість минулих літ».

Як і всякий літопис, «Повість минулих літ» відрізняється складністю стилю й розмаїттям включеного в неї матеріалу. Крім коротких погодних записів і більш докладних розповідей про політичні події, у неї увійшли й тексти дипломатичних і юридичних документів, і фольклорні перекази, і витримки з пам'яток перекладеної літератури, і записи про явища природи, і самостійні літературні твори - історичні повісті, житія, богословські трактати й т. ін. Це дозволяє говорити про літопис як про синтетичний пам'ятник середньовічної культури, як про своєрідну енциклопедію середньовічних знань. Але це не просте механічне зведення різнорідного матеріалу, а цільний добуток, що відрізняється єдністю теми й ідейного змісту.

Мета праці коротко сформульована автором у його заголовку й полягає у визначенні початку етногенезу слов'ян, виявленні джерел давньоруської державності, висвітленні історії Київської Русі. «Повість минулих літ», що виникла в період, коли вже почався розпад Давньоруської держави на окремі землі й князівства, перейнята ідеєю єдності Російської землі, що розумілося, як зімкнення всіх земель під владою київських князів.

З XII ст. починається російське літописання, в умовах феодалної роздробленості воно здобуває обласний характер. Значно збільшується кількість центрів літописання. Крім Києва й Новгороду літописи велися в Чернігові, Переяславі, Полоцьку, Смоленську, Володимирі, Ростові, Галичі, Володимирі-Волинському, Переяславі-Залеському та інших містах. З'являються родові князівські літописи, життєписи окремих князів, історичні повісті про відносини між князями. Укладачами їх були, як правило, не ченці, а бояри й дружинники, а іноді й самі князі. Це підсилювало світський напрямок у літописанні. У таких літописах проявлялися місцеві, індивідуальні риси в літописанні. Яскравим прикладом літописного добутку

цього періоду є Галицько-Волинський літопис. Це найбільша літературна праця кінця XIII ст., яка оповідає про життя князя Данила Романовича й відрізняється світським характером. Галицько-Волинський літопис починається в 1201 р. і закінчується 1292 р. У ньому мало повідомляється про факти церковної історії й, переважно, говориться про боротьбу князівської влади з непокірливими боярами, про військові зіткнення, нещастя, заколоти. Характеристики князів, деталі їхнього придворного побуту - усе викладено в Галицько-Волинському літопису з погляду світської людини, що брала активну участь у подіях і долі князів та, імовірно, належала до офіційних кіл. У літопису явно відчутні відзвуки дружинної поезії.

Найбільшим пам'ятником давньоруського літописання є «Слово про закон і благодать». Воно було написане в 30 - 40-х роках XI ст. священиком Іларіоном, що став пізніше першим київським митрополитом. Використавши форму церковної проповіді, Іларіон створив політичний трактат, у якому знайшли відбиття злободенні проблеми давньоруської дійсності. Своім вістря «Слово про закон і благодать» спрямоване проти домагань Візантії на культурну й політичну гегемонію в Східній Європі. Цьому Іларіон протиставляв ідею рівноправності всіх християнських народів незалежно від часу їхнього хрещення. Він висунув теорію всесвітньої історії як поступового й рівного залучення всіх народів до християнства. На його думку, Київська Русь, прийнявши християнство, зайняла гідне місце серед інших християнських держав. «Слово про закон і благодать» пронизано патріотичним пафосом, гордістю за Російську землю.

Важливе місце серед пам'ятників давньоруської літератури належить «Повчанню Володимира Мономаха». У ньому порушені важливі соціальні, політичні й моральні проблеми. У «Повчанні Володимира Мономаха» об'єднані три самостійних добуток: власне наставляння нащадкам, автобіографія Володимира Мономаха і лист до князя Олега Святославовича. Це політичний і моральний заповіт видатного державного діяча, пройнятий глибокою тривогою за долю Русі, що вступила в складний період свого розвитку. У 1097 р. у Любечі відбувся князівський з'їзд, де був зафіксований факт роздробленості Русі й юридично санкціонована нова форма політичного ладу. «Повчання Володимира Мономаха» було спробою ідеологічними й моральними засобами запобігти князівській розпусті та зберегти єдність Русі в умовах феодальної роздробленості. Головна ідея - це заклик до князів керуватися у своїй діяльності загальнодержавними інтересами, а не особистими і сімейними, суворо дотримуватись феодального правопорядку. Князь повинен жити у злагоді з іншими князями, беззаперечно підкорятися «найстаршому», не пригноблювати молодших, уникати непотрібного кровопролиття. Свої наставляння Мономах підкріплює прикладами з особистого життя.

Бажаючи миру і єдності, він звертається з листом до свого давнього ворога й убивці свого сина - князя Олега Святославовича Чернігівського: бажаючи примирення, продемонструвавши, таким чином, торжество державного обов'язку над особистим почуттям.

Найвидатнішим здобутком давньоруської культури, у якому знайшли яскраве втілення кращі її сторони, є «Слово о полку Ігоревім». У ньому розповідається про невдалий похід князів на чолі з новгород - сіверським князем Ігорем Святославовичем проти половців у 1185 р. Але не опис цього походу є метою автора. Він служить йому лише приводом для міркувань про долю Російської землі. Причини поразки в боротьбі з кочівниками, причини нещастя Русі автор бачить у князівських міжусобицях, в егоїстичній політиці князів, що жадають особистої слави. «Слово о полку Ігоревім» — здобуток загальноросійський, у ньому немає місцевих рис. Вона свідчить про високий патріотизм його автора, що зумів піднятися над вузькістю інтересів свого князівства до рівня загальнодержавних інтересів. Центральним у «Слові о полку Ігоревім» є образ Російської землі. Автор звертається до князів з гарячим закликком припинити міжусобиці й об'єднатися перед зовнішньою небезпекою й захистити південні кордони Русі. Автор поеми належав до дружинного середовища. Він постійно користувався такими поняттями, як «честь» і «слава», і наповнював ці поняття більш широким, патріотичним змістом. «Слово о полку Ігоревім» - здобуток світський. У ньому відсутні церковна риторика, християнські символи й поняття. Воно тісно пов'язане з усною народною творчістю, що проявляється в поетичному дусі природи, у широкому використанні язичницької символіки й образів язичницької міфології. У «Слові о полку Ігоревім» втілилися такі характерні для давньоруської культури цього періоду риси, як зв'язок з історичною дійсністю, громадянство, глибокий патріотизм. Поява подібного шедевра свідчила про високий ступінь зрілості давньоруської літератури, про її самобутність, про високий рівень розвитку культури взагалі.

Розвиток живопису, прикладного мистецтва й ремесел. Із прийняттям християнства з Візантії на Русь прийшли нові для неї види монументального живопису - мозаїка й фреска, а також станковий живопис-іконопис. Візантія не тільки познайомила російських художників з новою для них технікою живопису, але й дала іконографічний канон, незмінність якого суворо оберігалася церквою. Це певною мірою приховувало художню творчість і визначило більш тривалий і стійкий візантійський вплив у живописі, ніж в архітектурі. Найраніші зі збережених здобутків давньоруського живопису були створені у Києві. Відповідно до літописів перші храми прикрашали приїжджі майстри - греки, які принесли із собою сформовану іконографію й систему розташування сюжетів у інтер'єрі мотлоху, а також манеру площинного листа.

Суворою красою й монументальністю відрізняються мозаїки й фрески Софійського собору в Києві. Вони виконані в суворій і врочистій манері, властивій візантійському монументальному живопису. Їхні виконавці майстерно використовували розмаїтість відтінків смальти, мистецьки об'єднали мозаїку із фрескою. З мозаїчних робіт особливо значними є зображення Богоматері Оранти, а також зображення Христа Вседержителя в центральному куполі. Всі зображення перейняті ідеєю величчя, торжества й непорушності православної церкви й земної влади. Унікальними пам'ятниками світського живопису є розписи стін двох веж Софії Київської. Тут зображені сцени князівського полювання, циркових змагань, музиканти, блазні, акробати, фантастичні звірі й птахи. За своїм характером вони далекі від звичайних церковних розписів. Серед фресок Софії - два групових портрети родини Ярослава Мудрого.

До початку XII ст. дорога й трудомістка мозаїка цілком витісняється фрескою. У живописі слов'янські майстри все більше й більше відходять від строгих візантійських церковних канонів, створюючи свою, своєрідну школу живопису. Наприклад, фреска Димитріївського собору (місто Володимир) була створена двома майстрами - греком і росіянином. Зображення апостолів і ангелів, що належать пензлю російського майстра, простіші й задушевніші, наділені добротою й м'якістю, у них немає напруженого психологізму, властивого манері грецького майстра.

З поширенням писемності поява книг привела до виникнення ще одного виду живопису - книжкової мініатюри. Найдавніші російські мініатюри є в "Остромировім Євангелії" (1056 - 1057), де розміщені зображення трьох євангелістів. Яскраве орнаментальне оточення фігур євангелістів і достаток золота роблять ці ілюстрації схожими на ювелірний виріб. В "Ізборнику" князя Святослава (1073) розміщена мініатюра, що зображує родину князя Святослава, а також малюнки на полях, що мають подібність до світського живопису Київської Софії.

У XI - XII ст. у результаті відділення ремесла від землеробства, зміцнення торгово-ринкових зв'язків швидко росло число міст і укріплених поселень. Із сільського ремесла, яке мало підсобний, сезонний характер, виділялися ремісничі спеціальності. Нова технологія й складні знаряддя праці вимагали професійної майстерності. Виникають, розвиваються й поширюються такі спеціальності, як теслярство, полотняний промисел, ковальське, ливарне, малярне ремесла й т. ін. Ремесла мали свою спеціалізацію. Так, наприклад, ковальське ремесло нараховувало близько 16 спеціальностей. З металевих виробів за кордоном особливо цінувалися

російські самозагострювальні ножі й замки, які охоче купували західноєвропейські купці.

Усього в Київській Русі вчені виділяють від шістдесяти до ста різних ремісничих спеціальностей. Розквіт міського ремесла починається з XII ст. і триває до монголо-татарської навали. Слід зазначити, що в Київській Русі предмети домашнього побуту більшість населення (селяни) робили самостійно, а міські ремісники спеціалізувалися в основному на виготовленні предметів розкоші. Зважаючи на те, що до початку X ст. у Київській Русі було понад двадцять міст, до XII ст. - біля двохсот, а перед татаро-монгольською навалою - уже більше трьохсот, не випадковим є розквіт саме ювелірної справи на Русі. Велич столиці давньоруської держави настільки вражала сучасників, що "суперником Константинополя" називали Київ, де продукція місцевих майстрів-ювелірів знаходила широкий ринок збуту.

Найтонше, високе мистецтво обробки дорогоцінних металів своїми коріннями глибоко йде в селянський побут, причому першими сільськими ювелірами були жінки. Вони плели із провощених шнурів хитрі вироби, які потім покривали глиною, віск випалювали й на його місце наливали розплавлений метал. Так виготовляли гарні прикраси, які були обплетені дротом. Але вже в X ст. лиття бронзи й срібла перестало бути жіночою справою: ним зайнялися чоловіки-ковалі. Тоді ж, поряд з литтям по восковій моделі, з'явилося лиття в глиняних і кам'яних формах.

Ювелірна робота не обмежувалася литтям. Відлиті вироби додатково прикрашалися карбованим і гравірованим візерунком. Збереглися також пам'ятники художнього ремесла слов'ян – предмети, виготовлені технікою зерні, скані, перегородчастої емалі. Скань - мистецтво складного малюнка із дротової золотої або срібної нитки. Зернь - на поверхню предмета по лініях заздалегідь приготовленого малюнка припаювали безліч дрібних золотих кульок. У багатьох скарбах XI - XII ст. були знайдені зірчасті срібні серги. У них до кільця з напівкруглим щитком припаяні шість срібних конусів з кульками. На кожний конус напаяно 5000 крихітних колечок діаметром 0,06 див - із дроту 0,02 див товщиною (тільки спеціальна фотозйомка дозволила встановити ці розміри). Колечка служать лише постаментом для зерні так, що на кожне посаджене потрібно ще зернятко срібла діаметром 0,04 див.

Перегородчаста емаль - це сотні найтонших (у діаметрі до часток міліметра) перевитих дротиків, що утворюють по поверхні речі разом з посадженими в спеціальні гнізда дорогоцінними каменями вигадливий і вишуканий візерунок, залитий емаллю. Емаллю розцвічувалися предмети

із золота й срібла: корони, діадеми, серги, підвіски, нагрудні медальйони, пряжі, хрести й оклади книг.

Саме ювелірне мистецтво прославило Київську Русь. Німецький чернець Теофід у великому трактаті «Про різні ремесла» приводить список країн, чиї майстри прославилися в певному виді мистецтва: Київська Русь стоїть в ньому на другому місці (після Візантії) у старанності емалей і розмаїтості способів обробки металу. У Візантії, Західній Європі й Середній Азії високо цінувалася зброя, зроблена в Київській Русі (мечі й кольчуги). Причому плетиво кольчуг з десятків тисяч металевих кілець виникло в Київській Русі в XII ст. - на два століття раніше, ніж у Західній Європі. Зброя давньоруських майстрів також була багато прикрашеною й найчастіше вживаною продукцією ювелірів.

Розвиток архітектури. До кінця X ст. на Русі не було монументального зодчества, але існували багаті традиції дерев'яного будівництва, деякі форми якого вплинули згодом на кам'яну архітектуру. Після прийняття християнства починається зведення кам'яних храмів, основні принципи будівництва яких були запозичені у Візантії. На Русі одержав поширення хрестово-купольний тип храму, що мав таку схему побудови: внутрішній простір будинку розчленовувався чотирма масивними стовпами, створюючи вертикальною проекцією хрест. На цих стовпах, з'єднаних попарно арками, зводився "барабан", що завершувався напівсферичним куполом.

Першою кам'яною будівлею була Десятинна церква, зведена в Києві наприкінці X ст. грецькими майстрами. Вона була зруйнована монголо-татарами в 1240 р. У 1031 - 1036 рр. у Чернігові був споруджений грецькими зодчими Спасо-Преображенський собор - самий "візантійський", на думку фахівців, храм Київської Русі. Вершиною давньоруського зодчества XI ст. є Софійський собор у Києві, побудований в 1037 - 1054 рр. грецькими й російськими майстрами. У стародавності він був оточений двома відкритими галереями. Стіни складені з рядів обтесаного каменю, що чергуються з рядами плоскої цегли (плінфи). Така ж кладка стін була й у більшості інших храмів Київської Русі. Софія Київська вже значно відрізнялася від візантійських зразків східчастою композицією храму, наявністю тринадцяти його куполів, що її повинчали, у чому позначалися, імовірно, традиції дерев'яного будівництва. У XI ст. у Києві було зведено ще кілька кам'яних будівель, у тому числі й світських. Успенська церква Печерського монастиря поклала початок поширенню на Русі однокупольних храмів.

З XII ст. почався новий етап у розвитку російської архітектури. Зодчество XII - XIII ст. відрізняється від архітектури попереднього часу

меншою масштабністю будинків, пошуками найбільш простих, але в той же час гарних форм, простотою обробки. Найбільш типовим став кубічний храм з масивною главою. Із другої половини XII ст. помітно слабшає візантійський вплив, що ознаменувався появою в давньоруській архітектурі храмів баштоподібної форми, невідомої візантійському зодчеству. Найбільш яскравим прикладом архітектури цього періоду може служити церква Параскеви П'ятниці в Чернігові (кін. XII ст.). Вона характеризується спрямованістю будинку угору, підкресленого високим струнким барабаном. Помітнішим у цей період стає вплив романського стилю. Він не зачіпав основ давньоруської архітектури - хрестово-купольної конструкції, але позначився на зовнішній оформленні будівель - особливо в прикрасі зовнішньої поверхні стін вигадливим кам'яним різьбленням. Використання елементів романського стилю поширилося в XII ст. у Смоленському і Галицько-Волинському князівствах, а потім і у Володимиро-Суздальській Русі.

На жаль, пам'ятники зодчества Галицько-Волинської землі збереглися погано. 30 кам'яних будівель Галичині відомі лише за археологічними даними. Зразком галицької архітектурної школи був Успенський собор, споруджений під час правління Ярослава Осмомисла. Особливість галицької архітектури полягала в органічній сполуці візантійсько-київської просторової композиції з романською будівельною технікою.

Лекція 4

ВІТЧИЗНЯНА КУЛЬТУРА У XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

1. Характерні риси періоду.
2. Вплив Ренесансу на Українську культуру.
3. Реформація в Україні.
4. Контрреформація на українських землях.
5. Берестейська церковна унія 1596 р.
6. Українське національно-культурне відродження.
7. Братства.
8. Києво-Могилянський колегіум.
9. Церковна реформа Петра Могили.
10. Російська культура XV – XVI ст.

4.1. Характерні риси періоду

У XVI — першій половині XVII ст. українські землі розвивалися у тісному взаємозв'язку та під впливом культури Західної і Центральної

Європи епохи Відродження та Реформації. Це підтверджують явища й процеси економічного, громадського, релігійного, культурного життя українців цього періоду.

Українські землі в XIV — першій половині XVI ст. перебували під владою Литви й Польщі. У Литовському князівстві, де українці й білоруси становили переважну більшість населення, давньоруська мова протягом століть була державною мовою. Багато звичаїв і мотиви народної творчості, ряд досягнень матеріальної культури, нарешті, система державного управління — усе це склалося в Литві під впливом культури прадавньої Русі.

Але після об'єднання Литви з Польщею в одну державу польські феодали разом з римсько-католицькою церквою стали насильно вводити католицизм на території Великого князівства Литовського, проводити насильницьку політику полонізації (ополячення). Почався період майже безперервних війн з Росією за українські й білоруські землі. Усе це вкрай негативно позначалося на розвитку культури українського народу. Українцям довелося, в інтересах національного самозбереження, вести безустанну боротьбу проти насильницької полонізації, проти спроб ліквідації їхньої мови й національної культури.

Друга характерна риса цього періоду розвитку вітчизняної культури - вплив на її характер і зміст ідей гуманізму й західноєвропейського Відродження. Ідеї гуманізму проникали на Україну в основному через українську інтелігенцію, яка навчалася в польських і західноєвропейських університетах. Одним з таких діячів культури у першій половині XVI ст. був Станіслав Оріховський (1513 - 1566), уродженець села Оріховка під Перемишлем. Він навчався в п'яти університетах (Краківському, Віденському, Болонському та ін.) і був відомий в Європі як "рутенський Демосфен". Його філософські, історичні та публіцистичні твори були відомі й визнані в Італії, Німеччині, Швеції, Польщі. У своїх творах він постійно звертався до історії України.

В Україні проживало також чимало іноземних гуманістів - Мартін Регис, Еразм Сікст, Бенедикт Гербест та ін.

4.2. Вплив Ренесансу на українську культуру

Ідеї Італійського Відродження проникнули на українські землі через Польщу й Закарпаття. У житті, літературі й живопису центром стає людина, у її фізичній і духовній вроді й силі. Вплив Відродження на українських землях збігається з початком культурно-національного й політичного відродження.

У 1527 р. Львів був практично знищений пожежею. Необхідність заново відбудувувати місто залучила велику кількість італійців-архітекторів, які внесли в нову архітектуру міста віяння й ідеї Відродження.

Архітектори й муляри зі Швейцарії, Ломбардії, Болонї й Рима з'являлися на Галичині й Волині цілими групами. Вони вступають у місцеві цехи, переймають українські звичаї й навіть прізвища (Прихильні, Щасливі, Нескорі, Красовські, Капіноси). У своїй творчості вони вміло поєднують архітектурні стилі епохи Ренесансу й національні особливості української архітектури.

Так, наприклад, Петро Італієць з Лугано був творцем (закінченої в 1559 р.) Братської церкви Успіння у Львові. А швейцарець Петро Красовський став автором башти Корнякта й Трьохсвятительської каплиці при церкві Успіння у Львові. Унікальним пам'ятником Ренесансу на Україні є також кам'яниця Корнякта (1590). Багато із цих будов (як видно з їхніх назв) фінансував львівський міщанин Костянтин Корнякт. Наприкінці XVI ст. архітектор і будівельник Паоло Римлянин, уклавши з Успенським братством договір, будує Успенську церков (остаточно закінчена 1630 р.). Архітектура цієї церкви є прикладом синтезу традиційної української архітектури з ренесансним оформленням.

Вплив Відродження (XV - XVI ст.) можна прослідкувати і в мистецтві різьблення по каменю й дереву. Прикладами можуть служити - надгробок князя Костянтина Острозького в Києво-Печерській Лаврі (1534), зроблений із чорного мармуру, прикрашений статуєю лицаря в панцирі, а також надгробок Олександра Лагодовського з монастирської Успенської церкви в Уневі (сюжет той же - сонний лицар).

Декоративне різьблення по дереву знайшло собі застосування в оформленні іконостасів. Приклад - іконостас Великої Лаврської церкви. Найбільш яскраво проявляється вплив Ренесансу в живопису (іконопису). Характерним для українського іконопису XVI ст. є застосування нових прийомів - уведення реальних і побутових елементів в іконописну тематику. Надалі, цей процес знайшов своє відбиття й досяг апогею в так званих "портретіконах". Характерним прикладом може служити ікона "Благовіщення" (1579), автор якої Федушко з Самбора.

Характерною для цього періоду є й ілюстрація рукописів і книг. Такі книги, як «Пересопницьке Євангеліє» (1556), «Загоровський Апостол» (1554), «Євангеліє Києво-Печерської Лаври» (1538), «Львівський Апостол» (1574), - багато прикрашені мініатюрами. Наприклад, мініатюри «Львівського Апостола», і в першу чергу мініатюра "Апостол Лука", витримані ще в українсько-візантійському стилі, але обрамлення мініатюр - уже в манері німецького Ренесансу. Значного розвитку в цей час досягає й граверне мистецтво Київської Лаврської школи.

Розвивається й такий вид мистецтва, як народна картина. По всій Україні можна було зустріти популярні малюнки "Козак-Мамай", "Чайки". Значного розвитку досягає й портретний живопис. Збереглася велика кількість портретів козацької старшини.

4.3. Реформація в Україні

У першій половині XVI ст. в Європі набув поширення антикатолицький рух, який отримав назву Реформація. Прибічники руху вимагали обмеження влади духовенства, здешевлення обрядів і проведення їх національними мовами, відміни церковного землеволодіння та ін.

У кожній країні Реформація мала свої особливості. Вплив ідей Реформації на українських землях проявився не стільки в поширенні нових (протестантських) віровчень, скільки в застосуванні реформаційних ідей для оновлення православ'я, що перебувало у кризовому становищі. Насамперед, православні підтримали думку про використання в церковних обрядах живої української мови. Утілення цієї ідеї потребувало високоосвіченого духовенства, наявності національних шкіл і друкарень. У середині XVI ст. в Україні з'явилося «Святе Письмо», перекладене українською мовою. Найвідомішим є «Пересопницьке Євангеліє», перекладене так званою «простою мовою» Михайлом Василевичем та архімандритом Пересопницького монастиря Григорієм у 1556—1561 рр.

У другій половині XVI ст. в Україні, поряд із посиленням наступом католицизму, деякого поширення набула одна з течій протестантизму — социніанство. Назва течії походить від імені головного теоретика-богослова Фавста Социна. Основою віровчення социніан було визнання істинним з трьох осіб Святої Трійці лише Бога-Отця. Ісус Христос, відповідно до социніанських принципів, мав людську природу, а його місія полягала в посередництві між Богом і людьми. Дух Святий не є особою, а тільки проявом сили Божої. Людина має свободу, волю, природну чистоту. Социніани заперечували ікони та всю церковну зовнішню обрядовість, не визнавали воєн і смертної кари як посягання на образ Божий — людину.

Социніанство прийшло на українські землі з Польщі й було особливо популярним на Волині. Центрами социніанства були містечка Киселин і Гоща, де социніани заснували свої навчальні заклади, а також Острог, Берестечко, Ляхівці, Корець, Кременець.

4.4. Контрреформація на українських землях

Люблінська унія 1569 р. створила умови для активної діяльності на українських землях єзуїтів — ченців католицького ордена, які в умовах Реформації відстоювали позиції католицизму.

1571 р. було відкрито єзуїтську колегію в Ярославі (Галичина), а незабаром єзуїтські школи з'явилися у Львові, Кам'янці, Луцьку, Перемишлі, Острозі, Новгороді-Сіверському і в Києві. Вплив єзуїтів на громадсько-культурне життя України однозначно оцінювати не можна. З одного боку, єзуїти сприяли поширенню освіти, прилучали українців до

досягнень європейської науки. Єзуїтські колегіуми — найкращі на той час навчальні заклади в Україні — приваблювали дітей православної заможної верхівки українства. Платою ж за навчання в єзуїтських навчальних закладах нерідко ставало зречення батьківської віри, а відтак і національності. Тим більше, що після Берестейської унії діяльність єзуїтів була спрямована проти православної церкви.

4.5. Берестейська церковна унія 1596 р.

В об'єднанні православної й католицької церков були зацікавлені польський король — для остаточного ополячення українців і білорусів, Папа Римський — для збільшення своїх володінь і доходів, православні ієрархи — для зрівняння в правах з католицькими. У 1596 р. в Бересті була проголошена церковна унія — об'єднання православної церкви з католицькою, унаслідок чого утворилася нова — уніатська церква (греко-католицька). Основні умови Берестейської унії:

1. Прийняття католицької догматики про чистилище, походження Духа Святого від Бога-Отця та Бога-Сина.
2. Визнання зверхності Папи Римського як першоієрарха всієї християнської церкви.
3. Збереження православної візантійської обрядовості та юліанського календаря.
4. Проведення богослужінь церковнослов'янською мовою.
5. Виборне право на заміщення митрополичої та єпископської кафедр із наступним затвердженням обраних духовних осіб світською владою.
6. Збереження за нижчим духовенством права одружуватися, на відміну від обов'язкової безшлюбності латинського духовенства.
7. Підтвердження східних принципів організації чернечого життя.
8. Зрівняння у правах руського духовенства з латинським у Речі Посполитій: звільнення від сплати податків, право займати державні посади, надання єпископам прав сенаторів.
9. Навчання у школах і семінаріях на україно-білоруських землях повинно проводитися грецькою та слов'янською мовами.
10. Підпорядкування братств єпископам.

Діяльність православної церкви в Речі Посполитій була заборонена, закривалися православні храми та парафіяльні школи, що діяли при них, православні монастирі та церкви передавалися католикам або уніатам (греко-католикам), ченці та священики зазнавали переслідувань з боку польської шляхти. Фактично відбулося не рівноправне об'єднання церков, а підкорення православ'я католицизму. Проти церковної унії виступили народні маси, частина знаті на чолі з князем Василем Костянтином Острозьким (1527—1608), братства (громадські організації міщан, створені

для захисту православної пастви). Це змусило Польщу в 1632 р. знову дозволити легальне існування православної церкви.

Отже, релігійна ситуація в Україні наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. була складною і драматичною. Як у Західній Європі в XVI ст. від католицизму відокремився протестантизм, так в Україні й Білорусії від православної церкви відокремилася греко-католицька.

4.6. Українське національно-культурне відродження

Залежне становище українців у Речі Посполитій спричинило активізацію громадського руху, який історики характеризують як національно-культурне відродження. Ідеї гуманізму та Реформації, проникаючи в Україну, сприяли поширенню освіти, науки, пробуджували інтерес до української історії, мови. У суспільстві росла потреба в освічених людях як для розвитку торгівлі й виробництва, так і для здатності протистояти ополяченню та окатоличенню населення.

Острозька академія. Першою в Україні національною школою вищого рівня була Острозька академія, заснована близько 1576 - 1580 рр. у маєтку князя Костянтина-Василя Острозького на Волині. Першим ректором академії був український шляхтич з Поділля Герасим Смотрицький.

Працювали в академії випускники європейських університетів, відомі культурні діячі - Іван Федоров, Андрій Римша, Василь Суразький, Дем'ян Наливайко, Іван Вишенський, ієромонах Кіпріан. В Острозі викладалися «сім вільних наук»: граматики, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика. Провідне місце в програмі навчання посідало вивчення трьох мов: слов'янської, грецької та латини. Острозька академія, як і всі школи того часу, мала переважно гуманітарну спрямованість. З академією пов'язані імена багатьох політичних і релігійних діячів, серед яких були Петро Сагайдачний, Йов Борецький, Мелетій Смотрицький. Зі смертю К. Острозького (1608) академія поступово почала занепадати.

Поява книгодрукування в Україні. Видатною подією національно-культурного відродження стало розповсюдження друкарської справи, що значно прискорило культурний розвиток в Україні.

Точна дата початку книгодрукування в Україні не відома. Першим друкованим твором вважається «Апостол», виданий 1574 р. у Львові Іваном Федоровим. Найновіші дослідження свідчать, що перша українська друкарня, ймовірно, існувала у Львові ще за століття перед тим. Багатий львівський міщанин Степан Дропан 1460 р. подарував церкві Св. Онуфрія і монастиреві при ній свою власну друкарню, яку польський король Казимир IV підтвердив привілеєм 1469 р.

1574 р. у Львові у друкарні Федорова вийшов перший український друкований підручник «Буквар». Іван Федоров під час перебування в Острозі, куди його запросив князь Острозький, видав «Новий Заповіт» (1580 р.) і справжній шедевр з-поміж стародруків - Острозьку Біблію (1581 р.); це було перше повне друковане видання Біблії слов'янською мовою.

З-поміж перших українських книжок були граматики (підручники для вивчення мов): «Адельфотес» (1591 р.) і «ГраMATика словенська» (1596 р.). «Адельфотес» — греко-слов'янська граMATика, складена у Львівській братській школі. «ГраMATику словенську» видав у Вільні український учений Лаврентій Зизаній. Він був також автором першого українського друкованого словника «Лексиса», де церковнослов'янські слова перекладалися українською мовою. Чималий вплив на розвиток української науки й шкільництва мала «ГраMATика» Мелетія Смотрицького, що вийшла друком 1619 р. Протягом двох століть вона залишалася основним підручником граматики в школах України, Білорусії, Росії, Болгарії та Сербії.

Полемічна література. Наприкінці XVI ст. набуває розвитку полемічна література, спрямована проти полонізації українського народу, насадження католицизму та унії. Одним з найвідоміших письменників-полемістів був ректор Острозької школи Герасим Смотрицький. Найбільш відомим його твором є трактат «Ключ царства небесного» (1587 р.), у якому лунало звернення до українського та білоруського народів стати на захист національних традицій. Значне місце в українській полемічній літературі кінця XVI ст. належить Стефану Зизанію, Мелетію Смотрицькому. Вершиною ж полемічної літератури стала творчість Івана Вишенського. У своїх посланнях з Афону в Україну («Послание до всех обще в Лядской земли живущих», «Обличение диавола-миродержца» та ін.) він різко виступав проти польсько-католицької реакції.

У 1621 р. митрополит Іов Борецький від імені «народу російського» склав трактат «Протестація», суть якого полягала в такому: український та білоруський народи мають право на свою церкву та віру; не можна насильно насаджувати унію, переслідувати та пригнічувати православних у Речі Посполитій. «Протестація» є пам'ятником політичної літератури і мала велике значення для визвольного руху українського народу.

До сьогодні збереглося близько 200 пам'яток полемічної літератури, які відтворюють полум'яний заклик до збереження унікальної національної і культурної спадщини українства.

4.7. Братства

У другій половині XV ст. українські православні міщани — торговці й ремісники — створили перші братства, які обстоювали інтереси православної церкви. Спочатку братства надавали матеріальну допомогу храмам, підтримували дисципліну в церкві, опікувалися сиротами і старцями. Згодом вони почали впливати на обрання священиків, єпископів. Братства існували в кожному місті й містечку Галичини, Волині, Поділля, Київщини. Іноді опікунство над храмами призводило до конфліктів між братствами й вищим духовенством. Через грецьких церковних служителів братства також встановлювали зв'язки з Москвою, отримували матеріальну допомогу для діяльності своїх шкіл і друкарень. Від патріарха Єремії (1586 р.) Львівське Успенське братство, а згодом і братства Києва та Луцька отримали право контролювати духовенство й підпорядковуватися не своїм єпископам, а безпосередньо константинопольському патріарху; право називалося Ставропігією, а братства стали Ставропігійними.

За своєю структурою братства нагадували міські ремісничі цехи, мали власні статuti, у яких передбачалися регулярне проведення зборів, виборність старшини і прийняття присяги. Існували братства на членські внески братчиків і пожертвування. Братства організували друкарні, де видавали церковні книги, засновували школи, у яких навчання велося українською мовою. Особливо відомими були Успенське братство у Львові (1585 р.), Київське Богоявленське братство (1615 р.), Луцьке Чеснохрестське братство (1617 р.).

На початку XVII ст. братські православні школи Львова, Києва, Луцька взяли на себе роль національно-культурних просвітницьких закладів. Перша братська школа була відкрита у Львові в 1585 р. У 1615 р. на кошти Гальшки Гулевичівни відкрилася братська школа у Києві, першим ректором якої був Йов Борецький. Викладання предметів у школах велося рідною мовою, а двері шкіл були відчинені для всіх бажаючих, незалежно від походження або соціального становища. На базі Київської братської школи та школи Києво-Печерського монастиря виник Києво-Могилянський колегіум.

4.8. Києво-Могилянський колегіум

У 1631 р. архімандрит Києво-Печерської Лаври Петро Могила заснував при Лаврі школу вищого типу, яку через рік було об'єднано з Київською братською школою і названо Києво-Могилянським колегіумом (з 1701 року Київська академія). Ця школа, зберігаючи національні традиції, прийняла програму і методи західноєвропейських університетів. Викладання велося латинською мовою. Курс навчання тривав 12 років. У

колегіумі було вісім класів, а кількість предметів перевищувала 30. Основу навчання складали «сім вільних наук», які поділялися на «тривіум» (граматика, риторика, діалектика) і «квадривіум» (арифметика, геометрія, астрономія, музика). Усі вищі науки в Києво-Могилянському колегіумі, як і скрізь у Західній Європі, викладалися латиною. Проте дбали тут і про належне знання української мови. Нею писалися літературні твори і наукові трактати, вірші, літописи тощо.

Києво-Могилянський колегіум довгий час був єдиним вищим всестановим навчальним закладом України і всього православного світу.

4.9. Церковна реформа Петра Могили

У 1632 р. київським митрополитом став Петро Могила. Для відновлення авторитету православної церкви Петро Могила розпочав поступове проведення реформи церкви, першим кроком якої стало налагодження суворої дисципліни з-поміж ченців і духовенства. Для нагляду за церковним життям Петро Могила запровадив посади двох намісників митрополита. Контроль за духовним життям повинні були здійснювати єпархіальні собори.

Перешкодою у реорганізації церкви було право магнатів втручатися у справи церкви в межах їхніх володінь. Крім того, із розвитком братств в Україні посилювався вплив мирян на церковні справи, часто братства підпорядковували собі духовенство. Петро Могила вважав неприпустимим, щоб влада мирян перевершувала владу духовенства.

Зміни, що відбувалися в церковному житті, були закріплені в кількох книгах. Важливою подією стала поява твору «Православне сповідання віри», написаного настоятелем Києво-Печерського монастиря Ісайєю Трофимовичем за активної участі Петра Могили. Твір, у якому викладалися основи православної віри, було схвалено Константинопольським патріархом і затверджено собором східних патріархів у Яссах. Перекладене багатьма мовами, «Православне сповідання віри» поширювалося не лише в православних країнах, а й серед католиків і протестантів.

Сам Петро Могила був автором двох надзвичайно важливих церковних книжок - «Служебника» й «Требника».

«Служебник» Собором 1629 р. був проголошений як обов'язковий для кожного священика. У ньому додавалися уточнені повні тексти богослужінь — утрені, обідні, вечірні.

«Требник» вийшов друком у Лаврській друкарні 1646 р. Він містив докладний опис і порядок здійснення найрізноманітніших богослужінь (треб), таких як вінчання, хрещення, похорони, освячення нової хати, молебні з приводу неврожаю, хвороб, подорожей, початку навчання тощо.

Петро Могила зібрав навколо себе освічене духовенство, яке взяло у свої руки церковні справи, усунувши становище, за якого освічені братчики вирішували різні релігійні питання. Свою роль у врятуванні православної церкви у найбільш скрутні для неї часи братства виконали. Нові часи вимагали консолідації церкви.

Значення діяльності Петра Могили, спрямованої на розбудову церковного й культурного життя України, важко переоцінити. Недарма час, протягом якого Могила був митрополитом, називають Могилянською добою. За визначні заслуги перед Українською православною церквою 12 грудня 1996 р. Петро Могила був канонізований — визнаний Святим.

4.10. Російська культура XV - XVI ст.

На російську культуру в цей період вплинули два фактори: остаточне усталення території Московської держави й завершення процесу формування великоросійської народності. Сформувалась російська мова, що значно відрізнялась від церковнослов'янської, яка збереглась у книжковій писемності.

У містах з кінця XV ст. стали з'являтися кам'яні житла бояр, вищого духовництва, великого купецтва. Міста розвивалися за традиційною радіально-кільцевою системою. Радіуси складались по дорогах, що вели в інші міста, кільця - по лініях дерев'яних, земляних і кам'яних укріплень, що охоплювали нові частини міст, які у цей час активно розростались. До кінця XVI століття Москва мала три кільця кам'яних укріплень - Кремль, торговий центр Китай-Місто, який примикав до нього зі сходу, Біле місто й Земляне місто. Для розвитку руської архітектури велике значення мала розбудова Московського Кремля. В 1471 р. після перемоги над Новгородом Іван III вирішив побудувати тут новий Успенський собор, який повинен був перевершити своєю величиною Новгородську Софію й підкреслити могутність об'єднаної Москвою держави. Спочатку собор будували російські майстри, але досвід будівництва великих будівель був загублений у часи монголо-татарського ярма, і собор обрушився. Тоді були запрошені майстри з Італії. Будівництво очолив знаменитий інженер і архітектор Аристотель Фіораванті. Тому побудований 1479 р. Успенський собор, збагачений елементами італійської будівельної техніки й архітектури епохи Відродження, став видатним досягненням архітектури цього часу.

Для будівництва Кремля були запрошені з Італії майстри - П'єтро Антоніо Соларі, Марко Руффо, Алевіз Міланець та ін. У 1485-1516 рр. під їхнім керівництвом були поставлені нові стіни й вежі Кремля.

У 1487-1491 рр. Марко Руффо й П'єтро Антоніо Соларі будували Грановиту палату для приймання іноземних послів. Це був найбільший зал

того часу. Свою назву палата одержала від "граней" зовнішньої обробки фасаду.

Вінцем російської архітектурної культури XVI ст. став славнозвісний Покровський собор (храм Василя Блаженного) на Красній площі в Москві, побудований на спогад узяття Казані в 1555-1560 рр. Дев'ятиглавий собор увінчаний великим наметом, навколо якого зібрані яскраві, своєрідні за формою купола. Строкатість та індивідуальність архітектури собору надають йому казковий вигляд.

Кінець XV-початку XVI ст. ознаменувалися розквітом мистецтва живопису, пов'язаного в першу чергу з діяльністю славетного майстра Діонісія. Зі своїми помічниками він розписував стіни й зводи соборів Пафнутьєва й Ферапонтова монастирів. Діонісій зумів зробити свій живопис ошатним, святковим, незважаючи на статичність фігур, повторення композиційних прийомів, відсутність перспективи. Майстерня Діонісія виготовляла й так звані «житійні ікони», що містили, крім зображення "святого" у центральній частині ікони, маленькі «клейма» з боків - із зображеннями окремих епізодів строго згідно з текстом «житія» святого.

Значний інтерес становлять і фрески Благовіщенського собору, які відображають офіційну ідею походження й наступності влади великих московських князів від Візантії. На стінах і стовпах собору зображені в пишних одягах візантійські імператори й московські князі. Тут є також зображення античних мислителів - Аристотеля, Гомера, Вергілія, Плутарха й ін. Але вони намальовані не в античних, а у візантійських і навіть у російських одяннях, у їхні руки вкладені сувої з висловами, що пророкували появу Христа. Так церква намагалася шляхом фальсифікації античної культури використовувати її у своїх інтересах.

В умовах твердої регламентації мальовничого мистецтва до кінця XVI сторіччя серед художників утворився напрямок, що зосередив зусилля на власній мальовничій техніці. Це була так звана Строганівська школа – названа за ім'ям багатих купців і промисловців, що сприяли розвитку цього напрямку своїми замовленнями. У Строганівській школі цінувалися техніка листа, уміння передати деталі на обмеженій площі, зовнішня мальовничість, краса, старанність виконання. Витвори художників уперше стали підписуватися, тому ми знаємо імена великих майстрів Строганівської школи – Прокопія Чирини, Ничипора, Знемогу, Назарія й Федора Савіних. Строганівська школа задовольняла естетичні потреби порівняно вузького кола цінителів мистецтва. Твори Строганівської школи відволікали глядачів від власне релігійної теми й зосереджували їхню увагу на естетичній стороні творів мистецтва.

У музиці переважав церковний спів. У XVI ст. він характеризувався твердженням одноголосного хорового співу. До кінця XVI ст. у церкві почав поширюватися багатоголосний спів з його яскравістю й багатством відтінків.

У народнім середовищі, незважаючи на протидію церкви, грали на духових інструментах - волинках, сопелях, ріжках, сопілках, дудках; струнних - гусях, домрах, балалайках; ударних - бубнах, бряцалах.

У народі були поширені багаті традиції театрального мистецтва, але вони зустрічали сильний опір з боку церкви, яка у свою чергу намагалася ввести в богослужіння елементи театрального дійства.

Лекція 5

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА XVII – XVIII ст.

1. Суспільно-політичні умови розвитку культури.
2. Освіта.
3. Література та історія.
4. Філософія.
5. Образотворче мистецтво.

5.1. Суспільно-політичні умови розвитку культури

Українська культура у зазначений період розвивалася у суперечливих умовах. Ліквідація в результаті Визвольної війни польсько-шляхетського режиму і формування української національної козацької держави у цілому сприяли розвитку української культури. Однак утворення української козацької держави супроводжувалося у селян і козаків утопічною мрією про докорінну зміну соціальних підвалин життя. Це знайшло відображення у прислів'ї: «У ляхів – пани, на Москві – раби, а у нас – брати». З одного боку, це сприяло національній консолідації, з іншого – відривало від молодого покоління освічену еліту – шляхту та козацьку старшину.

Крім того, постійні війни, які тривали протягом 60 років, призводили до масового знищення культурних цінностей, загибелі носіїв і потенційних діячів культури, гальмували культурні процеси. Різні частини України, починаючи з другої половини XVII ст., опинилися у різних соціально-політичних умовах, що суттєво впливало на стан і розвиток культури.

Порівняно кращими були умови на Лівобережжі, де довгий час зберігалася гетьманська автономія, а також на Слобожанщині, яка саме в цей час залюднювалася українськими переселенцями, переважно з Правобережжя. Під час Руїни (1657-1687) культурно-національна еліта

пережила певне розчарування в козацтві, хоча й продовжувала спиратися на нього. Відомий церковний діяч того часу Лазар Баранович у листі до свого учня Симеона Полоцького писав, що козацтво необхідне для національної культури як шипи для троянд, а без цієї колючості не могло б залишитися нічого доброго. У цілому ж ставлення до козацтва змінювалося на гірше під враженням від розбрату між козацькими ватажками, нездатності гетьманів проводити самостійну політику.

На Правобережжі, Волині, в Галичині, на Закарпатті та Буковині умови для розвитку культури були ще гіршими. Запустілі внаслідок невпинних воєн Поділля і Правобережжя за Бахчисарайським договором 1681 р. мали відійти до Оттоманської Порти. Козацтво на підпорядкованих Речі Посполитій землях то скасовується, то відновлюється. 1699 року воно було остаточно скасоване. Православні церковні ієрархи у Речі Посполитій вважають за краще підпорядковуватися римському папі, ніж терпіти безупинний занепад релігійного та громадського життя. У другій половині XVII – на початку XVIII ст. вони один за одним приймають унію, часто навіть всупереч інтересам своєї пастви, що зберігала вірність православної вірі. Українська культура пригнічувалася, процеси полонізації посилювалися. Однак і за цих важких умов українська культура дала низку непересічних надбань у різних галузях мистецтва, літератури, науки та освіти, які можуть бути предметом національної гордості українців.

5.2. Освіта

Попри те, що гетьмани від часів Б. Хмельницького робили столицями різні полкові центри українських земель, основним центром культурного життя всієї України в цей час залишається Київ. Це багато в чому було зумовлено культурно-освітньою діяльністю Києво-Могилянського колегіуму, який з 1658 р. періодично то набував, то втрачав статус академії, доки цей статус не було остаточно закріплено у 1701 р. грамотою російського царя Петра I на прохання гетьмана І. Мазепи.

На західноукраїнських землях уже у 1661 р. було засновано Львівський університет, але він став центром полонізації українського населення. Унійний рух, що спочатку передбачав збереження православної обрядовості, постійно еволюціонує вбік переймання католицьких поглядів і звичаїв. Єзуїтські та уніатські колегії продовжували діяти у найбільших містах Правобережної та Західної України. У деяких містах ще залишалися братські школи, але вони поступово занепадали. З другої половини XVIII ст. з'являються нові навчальні заклади – гімназії у Кременці, Володимирі-Волинському та Чернівцях. Але навчання та виховання у них мало пропольське ідеологічне спрямування.

З 70-х рр. XVII ст. починається новий розквіт діяльності Київської академії. Навколо ректорів Варлаама Ясинського та Йоасафа

Кроковського формується новий культурний осередок: Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Іларіон Мигура, Іларіон Ярошевицький, Лаврентій Гірка, Гавриїл Бужинський, Гедеон Вишневський, Йоасаф Горленко, Феофілакт Лопатинський та ін. У стінах академії відбуваються численні публічні диспути з різних наук, затверджується звичай рекреацій – культурно-мистецьких свят з виставами та іграми, присвяченими завершенню навчального року. Часто свята супроводжувалися випуском спеціальних друкованих листків – так званих тез на честь ректорів, професорів і меценатів академії. Академія була щедро забезпечена матеріально як з боку вищого духівництва, так і з боку козацьких гетьманів. Професорів і студентів академії серед багатьох інших українців постійно запрошують до Росії, де вони стають піонерами західноєвропейської освіти і культури. Слов'яно-греко-латинську академію в Москві засновано у 1687 р. за київським зразком українськими вихованцями цієї вищої школи за проектом Симеона Полоцького. Він з 1664 р. був вихователем дітей у царській сім'ї. Випускники академії стали провідниками українського впливу в Росії, який охопив усі аспекти культурного життя: церковного, книгодрукарського, освітнього, літературного, мистецького і навіть побутового.

В академії одночасно навчалося до двох тисяч студентів не лише з України, а й з Білорусії, Росії, Молдавії, Сербії, Чорногорії, Болгарії, Греції. Навчання і виховання у ній ґрунтувалися на ідеях християнського гуманізму і просвітництва. Ці ідеї передбачали піднесення ролі освіти в прогресі суспільства. Пріоритет у навчанні залишався за гуманітарними дисциплінами. Академічний курс навчання передбачав існування восьми ординарних класів і тривав дванадцять років. Навчалися діти всіх станів, починаючи від аристократів і до дітей простих козаків і селян. Місця у класі вони займали відповідно до своєї успішності у навчанні. У нижчих граматичних класах вивчалися церковнослов'янська, староукраїнська книжна, грецька, латинська і польська мови, арифметика, геометрія, нотний спів і катехізис. Спочатку науки викладалися майже виключно латинською мовою, а польська і українська були допоміжними. Але згодом слов'яно-руський напрямок зміцнюється. Книжна українська мова приблизно на сімдесят років стає однією з мов освіти, науки та літератури, через численних представників української культури в Росії та поширення українських друкованих видань активно впливає на формування російської літературної мови. Книжною українською мовою пишуться художні та наукові твори, літописи, гетьманські універсали, інші державні акти, ведеться офіційне листування.

Але процеси подальшого зближення книжної мови із загально розмовною і взагалі розвиток української літературної мови в цей час помітно гальмуються. Адже національні мови формуються у самостійних державах Європи. У розірваній на шматки між іншими державами України

для серйозної роботи в цьому напрямку фактично не було передумов. Можна сказати, що українська книжна мова на Гетьманщині продовжувала існувати рівно стільки часу, скільки було потрібно книжній російській мові для надолуження свого відставання.

Відтак уже з першої половини XVIII ст. у Київській академії систематично вивчали тільки іноземні мови. З поглибленням економічних, дипломатичних і культурних зв'язків Росії з Західною Європою виникає необхідність вивчення німецької та французької мов, і Київська академія успішно виконує цю функцію. Її випускники у XVII – XVIII ст. часто запрошувалися на роботу до Посольського приказу, Колегії закордонних справ Росії, посольств і постійних місій за кордоном. Багатомовність стає характерною ознакою освіченої людини в Україні в цей час. В оригіналах читали наукову, теологічну, художню літературу. Учені, письменники писали свої твори різними мовами. Випускники академії становили переважну більшість викладачів у середніх і вищих навчальних закладах Російської держави, заснованих за наказом Петра I та його спадкоємців.

Останній період піднесення в культурній діяльності Київської академії пов'язується з ім'ям митрополита Рафаїла Зборовського, який починаючи з 1731 р. зібрав новий культурний осередок. До нього входили: Митрофан Довгалевський, Сильвестр Ляскоронський, Павло Конюскевич, Гедеон Сломінський, Сильвестр Кулябка, Симон Тодорський та ін. У цей час оновлено будівлі академії та реформовано навчальний процес. У другій половині XVIII ст. академія поступово перетворюється на замкнений становий освітній заклад для дітей духовництва. Останнім великим ученим академії був Іван Фальківський, який займався географією, астрономією, математикою, історією, архітектурою.

На Лівобережжі освіту давали колегіуми у Чернігові, Переяславі та Харкові, засновані відповідно у 1700, 1738 і 1727 рр. Харківський колегіум претендував на визнання його академією. Він містив увесь необхідний комплекс дисциплін, але статусу академії так і не домогся. Крім російської та української мов тут вивчали французьку, німецьку, італійську, а також історію, географію, малювання. Після закінчення колегіуму студенти могли продовжувати навчання у Київській академії та навчальних закладах Росії. Пізніше всі три навчальних заклади були реформовані у духовні семінарії.

До середини XVIII ст. на Лівобережжі було більше восьмисот, а на Слобожанщині – майже півтори сотні початкових шкіл, які розташовувалися майже у всіх містах і селах цього регіону. За рішенням Генеральної військової канцелярії школи були засновані на території усіх козацьких полків. Деякі з них були досить великими за кількістю учнів. Так, у Лубенській полковій школі одночасно вчилися близько однієї тисячі дітей. Досить високою була грамотність серед запорозьких козаків. Основний відсоток освічених людей давала Запоріжжю Київська академія. Вони ставали писарями і нерідко відігравали на Січі значну роль. На

землях Війська Запорізького були школи, які поділялися на січові, монастирські та церковно-парафіяльні. Січові школярі вчилися читати, писати і співати. Головним вчителем січової школи був монах-уставник, який, крім своїх прямих обов'язків наставника, повинен був турбуватися про здоров'я хлопчаків. Про всі надзвичайні випадки у школі він повинен був доповідати кошовому отаману. Монастирська школа існувала при Самарсько-Миколаївському чоловічому монастирі. Парафіяльні школи існували майже при всіх церквах по слободах, зимівниках і хуторах.

5.3. Література та історія

Розвиток літератури протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст. обумовлений насамперед роботою Чернігівського культурного осередку. Його діяльність була пов'язана із друкарнею, заснованою 1674 р. у Новгороді-Сіверському. 1679 року друкарню було переведено до Чернігова. До кола митців і вчених, яких згуртував чернігівський архієпископ Лазар Баранович, входили талановиті письменники і поети: Іван Величковський, Афанасій Заруцький, Іоанікій Галятовський, Іван Орновський, Петро Терлецький, Данило Туптало (майбутній митрополит ростовський), Іоан Максимович, Антоній Стаховський та ін.

Одним з найталановитіших українських письменників другої половини XVII ст. був І. Галятовський. Замолоду він уклав збірку «Ключ розуміння» з доданим до неї першим вітчизняним курсом гомілетики (теорії церковної проповіді). Ця книга витримала три прижиттєвих видання (1659, 1663, 1665 рр.). Автор радить ділити проповідь на три частини. У першій частині викладається задум проповіді, у другій – основна думка, у третій підбиваються підсумки. Автор навчає, як зацікавити слухачів, як добирати тему, як будувати проповідь. Галятовський уславився також написанням полеміко-богословських трактатів, спрямованих проти католицизму та унії.

Визначними представниками ораторсько-проповідницької прози у другій половині XVII ст. були Лазар Баранович та Антоній Радзивіловський. Л. Барановичу належить авторство великих збірок проповідей «Меч духовний» (1666 р.) і «Труби словес праведних» (1674 р.).

А. Радзивіловський був найталановитішим проповідником доби. Завдяки широкому використанню історичного та фольклорно-побутового матеріалу його проповіді були наближені до повсякденного життя простих людей. Характерними рисами його проповідей є простота викладу, значна кількість повчальних прикладів і порівнянь не тільки з давньої історії, а й сучасних йому подій, помітна релігійна нетерпимість. Останню можна пояснити жорстокою релігійно-політичною боротьбою між православними,

з одного боку, та католиками й уніатами – з іншого. Вона була основою політичної історії України того часу.

Набула розвитку поезія. Її поступ стимулювався викладанням поетики у Київській академії, Чернігівському, Харківському та Переяславському колегіумах. Спочатку поезію сприймали лише як науку викладання віршів. Вміння віршувати було звичайною ознакою освіченості, приналежності до суспільного прошарку носіїв культури.

Істотні зміни у суспільно-політичному житті, Визвольна війна, Руїна, вічні теми – кохання, пошуки сенсу життя – покликали до творчості справжніх поетів-ліриків. Виникає особливий ліричний жанр так званої «пісні світської». Тут поети давали вихід наболілим особистим почуттям (як інтимним, так і суспільним). Причому робилося це мовою, максимально наближеною до народної. З'являються також історичні вірші та сатири на суспільні теми. До них належать такі вірші, як «Висипався Хміль із міха» (про Богдана Хмельницького), «Ой ріко Стиру, що Хміль за віру зробив...» (про битву під Берестечком) та ін. Демократичні традиції народного віршування найяскравіше відбилися у творчості «мандрівного дяка» межі XVII – XVIII ст. Климентія Зинов'єва. Його вірші – це чудом уціліла серед історичних перипетій тієї буремної епохи енциклопедія життя усіх верств тогочасного українського населення. Крім кількох сотень власних віршів К. Зинов'єв вмістив у свою збірку більше тисячі народних прислів'їв та інших афоризмів. Закоханість у славне минуле України відбилася у спробах створити віршовану історію козацтва. Йдеться про «Героїчні стихи о славних воєнних діявствіях войск запорожских», укладені якимось ченцем Іваном 1784 року. З того, що автор пише про запорожців від першої особи, видно, що він – колишній запорозький козак. Найвідомішими серед козацьких поетів були харківський козак Семен Климовський і кошовий отаман азово-чорноморського козацького війська Антон Головатий, який наприкінці XVIII ст. очолив переселення частини запорозьких козаків на Кубань.

Хоча віршована література XVII – XVIII ст. не дала жодного творчого велетня світового рівня, вона створила чимало мініатюр-перлин, які, підсилені народною словесністю, були плодоносним посівом під нову українську літературу, що виникає з кінця XVIII ст. Вона базувалася вже не на книжних традиціях, а на живій усній народній мові.

У другій половині XVII ст. значного розвитку досягла шкільна літературна драма. Спочатку у школах ставилися комедії давніх римських авторів, однак викладачі Київської академії самі почали писати п'єси, приурочені до закінчення навчального року. Так, за період з 1673 по 1695 рр. збереглося понад двадцять текстів шкільних драм.

Основним змістом шкільної драми були релігійні (зокрема, біблійні), міфологічні та історичні сюжети. Постанова шкільної драми ставила за мету поглибити та закріпити знання учнями релігійних істин і біблійних

подій. Прославлялися святі, а також моральні поняття (надія, розум, милість, любов, віра). Шкільні драми склалися з прологу, фабули та епілогу. Пролог виголошував сам автор, пояснюючи основну думку драми та її моральну ціль. Після цього грався основний сюжет – фабула. Завершував драму епілог з подякою глядачам.

Загальною тенденцією в розвитку літератури XVIII ст. було поступове зменшення в ній релігійних і збільшення світських мотивів. Великий крок вперед у розвитку української драми зробив Феофан Прокопович (1681 – 1736). Він народився в Києві в купецькій сім'ї, дістав освіту в Київській академії, потім навчався у польських школах та Римській єзуїтській колегії. Повернувшись до Києва, викладав поетику, риторичку, філософію в Київській академії. У 1705 р. він написав свою знамениту історичну трагікомедію «Владимир». П'єса мала яскраво виражені ознаки патріотизму, зокрема у трактуванні Прокоповичем Києва як «Другого Єрусалима».

Новизна п'єси «Владимир» полягала у тому, що автор взяв сюжет не з біблійної історії, що було правилом, а з вітчизняної. Іншою новацією було те, що основною тезою п'єси була боротьба з відсталістю, патріархальною рутинною. Автор вдається до психологічного аналізу дій хрестителя Русі князя Володимира Великого, показує його сумніви й вагання, як у звичайної людини, а не канонізованого церквою святого, позбавленого людських недоліків. Тому цей твір Ф. Прокоповича є ніби межею між новим і старим світом української духовності.

У підготовленому Ф. Прокоповичем у той же період підручнику з поетики він опрацював правила укладання драматичного твору. Актів у драмі має бути саме п'ять. Сцен в одному акті може бути багато, але не більше десяти. Більше трьох осіб в одній сцені не повинні розмовляти, хоча самих осіб може бути значно більше. Драматургічна теорія і практика Ф. Прокоповича справили таке враження, що подальша театральна творчість протягом півстоліття трималася цих правил.

Визвольна війна українського народу за свою державність стимулювала й інтерес до історії. У 1672 р. у друкарні Києво-Печерської лаври було надруковано «Хроніку» ректора Київської академії Ф. Сафоновича. Тут автор намагався відтворити той історико-політичний фон, на якому відбувалися всі важливі події з давньоруського, литовського і польського періодів української історії. У 1674 р. у Києві вийшов друком «Синопис, або стислий опис від різних літописців про початок слов'яно-руського народу». Це був перший систематизований підручник з вітчизняної історії, яку було введено до шкільних програм як самостійний предмет.

Визначними історичними творами були козацькі літописи, які вперше з'явилися наприкінці XVII ст. Провідне місце серед них займають літописи Самовидця, Григорія Граб'янки і Самійла Величка. Їхні праці є суттєвим

зрушенням в українській історіографії, оскільки вони знаменують перехід від літописання до власне історичної науки, від хронологічного переліку подій до їх осмислення й інтерпретації. Автори літописів широко використовували мемуарні, господарські, військові, дипломатичні та інші документи. В центрі уваги козацьких літописців були передусім бурхливі події Визвольної війни та Руїни. Українське козацтво виступає в цих творах рушійною силою національної історії. Українців називають «козацько-руським народом». Центральними постатями козацьких літописів виступають українські гетьмани (передусім Б. Хмельницький), кошові, полковники та інша старшина, які відстоюють свободу і честь «козацької вітчизни».

«Літописом Самовидця» назвав цей твір Пантелеймон Куліш у XIX ст., бо неназваний автор став очевидцем подій, які описав живо, ясно і об'єктивно. Він охоплює події від початку Визвольної війни і до 1702 р. Цей твір має не лише історіографічну, а й літературну цінність. Написана «по гарячих слідах», праця відзначається емоційністю, образністю, безпосередністю сприйняття подій та їх викладу.

Літопис Григорія Граб'янки – простого козака, а згодом сотника, полкового судді та полковника – теж починається з Хмельниччини і закінчується подіями 1709 р. Літературно він був дещо слабшим «Літопису Самовидця», бо Г. Граб'янка намагався писати «високим стилем», тобто з численними церковнослов'янськими словами. Вони роблять його мову занадто напищеною і ускладненою для сприйняття.

Найвизначнішим істориком першої половини XVIII ст. слід вважати Самійла Величка (1670-1728). Він працював писарем у Генеральній канцелярії, потім у генерального судді І. Кочубея. Як людина з оточення опального генерального судді, 1708 р. усунутий з посади І. Мазепою. Після Полтавської битви жив у маєтках Кочубеїв у с. Диканька. Літопис С. Величка не завершено, вочевидь, через хворобу очей, яка призвела до цілковитої втрати зору. Але й недописаний твір складається з томів, які охоплюють події 1648-1700 рр., а також вибірково більш ранні історичні події. Для написання свого твору С. Величко використовував не тільки інші козацькі літописи, хроніки й щоденники, але й твори іноземних (німецьких, польських) істориків, архівні документи Генеральної військової канцелярії тощо. Автентичність більшості з численних документів, наведених у літопису, істориками не заперечується. Твір написано емоційно, образною книжною українською мовою з використанням народної фразеології. Особливо майстерно позначені картини описання наслідків Руїни. Оповідання С. Величка про похід І. Сірка на Крим і листування І. Сірка послужили матеріалом для створення І. Рєпіним картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

Важливе значення для розвитку історичної науки в Україні мала «История Русов или Малой России», автором якої, ймовірно, був полтавський шляхтич Григорій Полетика. Написана вона близько 1770 р., а друком вийшла лише у 1846 році. Тут вперше сформульована ідея відродження державності України. Твір мав насамперед політичне та ідеологічне значення. Під його впливом писали українські й російські поети і прозаїки: Є. Гребінка, М. Гоголь, Т. Шевченко, С. Руданський, К. Рилєєв, О. Пушкін та ін.

У зв'язку з цим варто відзначити, що українським вченим з Київської академії належить заслуга розробки першої в Російській імперії методології історії як науки. Ф. Прокопович присвячує цьому цілий розділ у своєму підручнику з риторики 1705 р. Зокрема, він писав, що історія – це наука, яка має пізнавальне та виховне значення. Саме історик повинен показати всьому світові доблесть своєї Вітчизни. Ф. Прокопович поділяв думку Цицерона про те, що історик повинен бути не лише обізнаною людиною, але й мужньою, щоб говорити правду, а не писати історію «заради пурпурового кафтану».

5.4. Філософія

XVII – XVIII ст. були епохою бурхливого розвитку філософії. Феноменальним явищем в історії української культури тут була творчість Григорія Савича Сковороди (1722-1794). Він народився в с. Чорнухи Лубенського полку у сім'ї малоземельного козака. Навчався в Київській академії, був співаком придворної капели у Санкт-Петербурзі, перебував у складі посольської місії за кордоном, а згодом викладав у Переяславському колегіумі поетику, працював домашнім учителем. У 1759-1764 і 1768 рр. був викладачем Харківського колегіуму. Після цього до самої смерті був мандрівником-філософом. Г. Сковорода називав Гетьманщину (Лівобережну Україну) своєю матір'ю, а Слобожанщину – рідною тіткою, бо він тут довго жив і любив цей край.

Г. Сковорода є найяскравішим і найхарактернішим представником української філософської думки. Його творчість багато в чому була обумовлена попередніми надбаннями у цій галузі й водночас визначила подальші шляхи розвитку філософії в Україні. Філософія для Г. Сковороди є сенсом всього людського життя. Характерним для поглядів цього філософа є широке використання ним мови образів, символів, а не чітких раціоналістичних понять, які не в змозі задовільно розкрити сутність життєвої істини. Реальність, за Г. Сковородою, є гармонійною взаємодією трьох світів: макрокосму (природи), мікрокосму (людини) й світу символів, який, на думку філософа, краще за все втілений у текстах Біблії. Кожен з цих світів складається з двох елементів. Один – це зовнішній прояв

відповідного світу. Другий – його внутрішня суть. Наприклад, світ природи складають різноманітні матеріальні речі. Але всі вони є лише відображенням, «тінню» Бога, який їх створив і наділив, таким чином, частиною своєї божественної суті.

Так само й мікрокосм, людина, є єдністю двох елементів: тіла і душі. Тіло є лише «тінню» душі. Остання виражає внутрішню суть цієї людини, її справжнє «обличчя». Душа людини, в свою чергу, пов'язана з Богом (як Творцем всього сущого). Оскільки людська душа наділена частиною божественної сили (в першу чергу свободою волі, можливістю робити самостійні дії), то людина, за Г. Сковородою, не є лише пасивною частиною матеріального світу. Навпаки, вона може і повинна бути активним творцем. Але для того, щоб творити, кожна людина повинна обов'язково займатися самопізнанням. Тобто «вивчати» себе, щоб краще знати свої можливості як творця. Користь самопізнання, на думку Г. Сковороди, полягає ще й у тому, що, пізнаючи себе, людина водночас пізнає й свого власного Творця, тобто Бога, його найвищу Волю, від якої залежить усе в світі.

Способом для людини бути активним творцем і пізнавати Бога є вивчення світу символів, втіленого у біблійних текстах. І тут також чітко відокремлюються два елементи – зовнішній (назва символу) і внутрішній (його значення, зміст). Наприклад, слово «змій» означає «звabлювання, спокуса» та ін. Пізнання змісту біблійних символів не є, за Г. Сковородою, суто кабінетним зайняттям. Навпаки, кожна людина, залежно від конкретних обставин свого життя і потреб у тих чи інших символах Біблії, може і повинна займатися вивченням цієї священної книги повсякденно. Тому Г. Сковорода і стверджує, що філософія – це суть самого життя людського, а не якась абстрактна і відірвана від повсякденних людських проблем теорія чи схема.

«Розшифровка», пізнання біблійних понять-символів – це, на думку Г. Сковороди, пошук оптимальної «моделі взаємовідносин» (говорячи сучасною мовою) людини із зовнішнім світом, у якому вона живе. Той, хто успішно навчається протягом свого життя пізнавати себе і Бога у біблійних текстах, той і має можливість прожити успішне, щасливе життя. Г. Сковорода вважав, що головне джерело всіх людських бід – обрання неправильного життєвого шляху, зайняття у житті не тим, до чого тяжіє людина («не своєю справою»). А таке явище виникає саме через невігластво самої людини, через її невміння і небажання пізнавати через Біблію Бога і себе.

Філософські погляди Г. Сковороди відбилися й на його поетичній творчості. У рукописних збірках «Сад божественних песен» і «Басни Харьковские» Г. Сковорода пропагував високі моральні якості людини, закликав добувати знання, заохочував до добрих справ. Яскраву картину тогочасної реальності Г. Сковорода відобразив у знаменитому вірші

«Всякому городу нрав и права», слова якого І. П. Котляревський пізніше вклав в уста Возному в п'єсі «Наталка-Полтавка». Літературні твори Г. Сковороди відзначені щирим патріотизмом, любов'ю до Батьківщини та її історії. «Не ищи счастья за морем. Ударь кресалом и выкрасишь огонь у себя дома и не будешь ходить по соседним хатам и просить: позич де, мне огня». Завершуючи характеристику творчості Г. Сковороди, вважаємо за потрібне навести слова його молодшого сучасника, згодом – засновника Харківського університету Василя Каразіна: «Мы под казацким чубом и в украинской свитке получили своего Пифагора, Оригена, Лейбница».

5.5. Образотворче мистецтво

Високого рівня розвитку досягла у XVII – XVIII ст. матеріальна культура (архітектура та образотворче мистецтво). В архітектурі спостерігається співіснування та переплетіння різних стилів з виразним домінуванням стилю бароко. У другій половині XVII ст. розквітає специфічний український варіант цього стилю – козацьке бароко. Однією з перших споруд у цьому стилі була Миколаївська церква на головному міському майдані м. Ніжина (1668-1669). Тут українські будівничі вдало використали традиції вітчизняного дерев'яного храмовбудівництва, одягнувши сільську хрещату в плані церкву в камінь і прикрасивши її ззовні низкою пластичних і орнаментальних мотивів. Новий вигляд церковної архітектури мав підкреслити прихід в Україну нової культурної еліти – козацтва.

На відміну від давньоруських та іноземних храмів козацькі собори часто не мають вираженого фасаду, вони однакові з усіх чотирьох боків, повернуті водночас до всіх частин світу, до всіх присутніх на майдані. Стіни охайно білилися. Завдяки цьому будівлі органічно вписувалися у навколишній пейзаж українських сіл і міст, де домінували хати-мазанки, і в природний ландшафт. Характерної форми бані та інші елементи мідного покриття фарбувалися переважно у зелений або синій колір. Інколи, особливо в Києві, їх покривали позолотою.

Новий архітектурний стиль у другій половині XVII ст. швидко поширюється в містах Лівобережжя та Слобожанщини. Найціннішою групою пам'яток слобідського козацького будівництва другої половини XVII – XVIII ст. є низка мурованих церков, форма й конструкція яких запозичені з дерев'яної архітектури. Це Покровська й Воскресенська церкви у Сумах, собор у Лебедині, Преображенський собор в Ізюмі (1685), Покровський собор у Харкові (1689). Останні дві споруди – найдавніші з уцілілих архітектурних пам'яток Слобожанщини. Разом з тим, продовжували зводитись і традиційно дерев'яні козацькі церкви. Дуже швидко цей стиль будівництва став загальнонаціональним.

Протягом 90-х рр. XVII ст. виникає окремий різновид церковного будівництва в стилі бароко, який відмовляється від первісного демократизму козацького бароко. Він втілює собою ідею величі гетьманської влади. Цю ідею мали виражати передусім грандіозний Військово-Микільський собор (1690-1696) і перебудована Богоявленська церква Братського монастиря у Києві (1690-1695).

Подібно до козацького бароко зводилися також світські кам'яні будівлі, переважно будинки Генеральної та полкових канцелярій, арсенали, приватні будинки козацької старшини та вищого духовенства. До нашого часу з цих будівель дійшла мізерна частина – у Києві, Любечі, Козельці, Ніжині, Прилуках, Чернігові (наприклад, будинок чернігівської полкової канцелярії).

Заможні міщани (ремісники та купці) українських міст також вели активне кам'яне будівництво, в якому елементи бароко сполучалися з іншими архітектурними стилями залежно від художнього смаку та достатку замовників.

Починаючи з двадцятих років XVIII ст. в Україні з'являються споруди, які, зберігаючи основні ознаки стилю бароко, вже помітно наближаються до більш світського й витонченого стилю рококо. Прикладами тут можуть служити храми Києва: Покровська церква на Подолі, дзвіниці Михайлівського Золотоверхого монастиря і Софійського собору, а також собор у м. Козелець на Чернігівщині. У 1731-1745 рр. під керівництвом німецького архітектора Й. Шеделя перебудовано приміщення Київської академії та збудовано 93-метрову дзвіницю Києво-Печерської лаври. За проектом Б. Растреллі у 1747-1753 рр. вже цілком у стилі рококо збудовано Андріївську церкву і Маріїнський палац у Києві. Перевага стилю рококо відчувається і в архітектурному ансамблі собору св. Юра у Львові (1744-1767), а також у головній Успенській церкві Почаївської лаври на Волині. У цілому ж стиль рококо в Україні ніби накладається на основу стилю бароко, немов би доповнюючи його новими нюансами.

Органічним елементом архітектури Гетьманщини у цей час стає вирізна і ліпна скульптура на стінах. Майстром дерев'яної скульптури у містах і слободах Лівобережної України був слобідський мешканець Сисой Шалматов – автор численних вирізних іконостасів і скульптур (міський собор у Полтаві, Мгарський монастир, церква Покрови у Ромнах). На Західній Україні, де традиції скульптури були значно більш поширеними, автором чудового скульптурного оформлення Святоюрського комплексу був видатний архітектор і скульптор І. Пінзель. Але особливо пишна скульптура в стилі бароко характерна для інтер'єрів католицьких костьолів Західної України. У другій половині XVII – на початку XVIII ст. було зведено багато нових костьолів і значно переобладнано інтер'єри більшості старих. Над цим працювало чимало талановитих місцевих і заїжджих митців. Інтер'єр костьолу цієї доби мусив приголомшувати відвідувача, змусити

його відчуті власну мізерність і нікчемність перед величчю Бога і католицької церкви.

Оскільки протягом XVIII ст. практично всі православні храми Західної України стали уніатськими, творчість місцевих українських майстрів розвивалася в напрямку запозичення і засвоєння католицьких традицій в архітектурному оздобленні церков, світських будівель і міських архітектурних ансамблів (вулиці, майдани, парки). Зокрема, вівтарну частину інтер'єра одного з головних оплотів колишнього православного братського руху у Західній Україні – братську Успенську церкву у Львові – в першій половині XVIII ст. було оздоблено грайливою скульптурою з пухленькими й рожевенькими янголами-амурами в стилі рококо. Старий іконостас замінено новим у тому ж стилі.

Архітектура з виразними елементами класицизму як реакція на напруженість бароко та іграшковість рококо виникає вже у середині XVIII ст. Для класицизму були характерні суворість і чіткість архітектурних форм, відмова від пишного оздоблення, світлі барви (здебільшого жовтий колір стін, білі колони). У таких спокійних, раціональних і дещо сухих формах було побудовано палату у Вишнівці на Волині (1730-1740), прибудову кафедральної Успенської церкви у Володимирі-Волинському (1753) та низку менших будинків і брам у багатьох містах Західної України. Яскравими зразками класицизму в архітектурі Гетьманщини був палац графа П. Рум'янцева у с. Качанівці (нині Чернігівська область), величні палати гетьмана К. Розумовського в Почепі, Яготині, Глухові, Батурині. У батуринській палаті, збудованій за проектом англійця Ч. Камерона у 1799-1803 рр., вже помітний вплив французького стилю ампір.

У живописі українська культура цього періоду також послідовно пережила етапи бароко, рококо і класицизму. Для українського живопису в стилі бароко визначальним став виразний вплив фламандської аристократичної школи П. Рубенса. Захоплення нею докорінно змінило попередні національні традиції. Цей вплив дається взнаки вже у двох портретах дітей Б. Хмельницького – Тимофія і Розанди (1652). Але систематичного характеру він набуває за гетьманування І. Мазепи. Разом з тим стилістика українського живопису цього періоду є досить різноманітною і нерівноцінною за майстерністю. Більшість парадних портретів (парсун) козацьких полковників написані у реалістичній манері місцевими майстрами, які вміли передати настрої та вдачу зображуваних старшин.

У другій половині XVII – на початку XVIII ст. вже оформлюються творчі школи іконописців і граверів. Найбільшою серед них була школа Києво-Печерської лаври, до якої на роль наставників було запрошено

італійських майстрів. Найвідомішими зразками київської школи монументального живопису є розписи Успенського собору Києво-Печерської лаври, яким притаманні м'яка форма письма, чуттєвість, округла плавність ліній, що налаштовують глядачів на меланхолійний настрій. Витворені Києво-Печерською мистецькою майстернею образи ставали каноном, зразком для наслідування в усіх інших куточках України та інших православних землях.

Характерною складовою храмового живопису стає в цей час так званий ктиторський портрет. Ктиторами (народною мовою – титарями) називали фундаторів, жертводавців і опікунів тієї чи іншої церкви, а також діючих церковних старост. У київських церков таких опікунів протягом їхньої історії було дуже багато. У вітварній частині Успенської церкви Києво-Печерської лаври до її підриву у 1941 році було зображено вісімдесят п'ять історичних осіб – від князів Київської Русі до Петра I. Зрозуміло, що це далеко не всі ктитори, а ті, чиїм опікунством лавра особливо пишалася. Вони зображені на повний зріст. Фігури ктиторів, що жили у давні часи, зображені непорушними. Але чим ближчою за часом (до художника) ставала та чи інша історична особа, тим більше в її фігурі життя, індивідуальності.

Надзвичайної пишності й ошатності набули за доби бароко церковні іконостаси, в яких ікони розташовувалися у чотири, а то й у п'ять рядів. Найвідомішими з уцілілих іконостасів у стилі бароко є іконостаси з церкви Святого духа в Рогатині (нині Івано-Франківська область) середини XVII ст. і церкви-усипальниці гетьмана Д. Апостола у селі Великі Сорочинці на Полтавщині (перша половина XVIII ст.). Вершиною іконописного живопису є іконостас Манявського монастиря у Карпатах. Його виконано протягом 1698-1705 рр. майстром Іваном Кондзелевичем. Тут по-новому відтворено традиційні біблійні сцени. Зображено живих реальних людей, повних динаміки, навіть одягнених у місцеві костюми. У глибині сюжетних картин майстерно змальовано краєвиди оточуючої природи.

Досить рано в іконописання потрапляють елементи стилю рококо, що пов'язане з активним використанням лаврської мистецької майстерні в ролі зразків малюнків батьків французького рококо Н. Ватто і Ф. Буше. Ці — малюнки були представлені в учнівських альбомних збірниках. Доба рококо вносить і в парсунний портрет більшу легкість і галантність, додає дрібні деталі, з'являється мода на виконання жіночих парсун. Яскравим зразком іконописання, модернізованого в стилі рококо, є розписи Андріївської церкви у Києві, виконані О. Антроповим і Г. Левицьким.

З часом у живописі дедалі виразнішими ставали елементи класицизму. Найвидатнішими українськими майстрами цього стилю були Дмитро Левицький (1735-1822) і Володимир Боровиковський (1757-1825). Вони спочатку навчалися в Україні, потім продовжили свою кар'єру в Петербурзі. Портрети, створені ними, є кращими зразками тогочасного живопису в Російській імперії.

Друга половина XVII – XVIII ст. була важливим етапом у розвитку української культури. Вона істотно вплинула на розвиток культури багатьох народів, насамперед російської культури. Українські митці створили значний доробок у різних сферах культури, який не втратив свого значення і сьогодні.

У другій половині XVIII ст. відбулися значні зміни у суспільно-політичній ситуації на українських землях. Вони були остаточно розподілені між двома могутніми імперіями Європи – Російською та Австрійською. Цим завершується розвиток давньої української культури, ідеологічною основою якої була релігія, а соціальною – аристократія та міщанство. Церква як на Сході, так і на Заході України перестала бути головним фактором соціальної консолідації населення. Це змушувало українську культурну еліту шукати іншої опори для подальшого культурного розвитку українського народу. Так склалися умови для нового етапу історії української культури зі світською і демократичною (народною, не аристократичною) домінантою.

Лекція 6

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА в XIX – на початку XX ст.

1. Загальні умови і тенденції розвитку культури. Освіта і наука.
2. Нова українська література. Драматургія й театр. Музична культура.
3. Розвиток образотворчого мистецтва й архітектури.

6.1. Загальні умови і тенденції розвитку культури. Освіта і наука

Розвиток культури у XIX ст. мав суттєві відмінності від попередніх епох. Головною причиною цієї різниці були принципові суспільні зрушення. Французька революція 1789 р. й промисловий переворот початку XIX ст. докорінно змінили структуру суспільної свідомості. Якщо раніше її носієм була незначна частина панівної верхівки, то тепер завдяки поширенню освіти суспільна свідомість розповсюджується на всі верстви населення.

До того ж з'являються нові класи – інтелігенція і робітничий клас, формуються нові ідеологічні течії, особливе місце серед яких займають марксизм і націоналізм. Перший намагався пояснити сучасні явища з класових позицій і визнавав ведучу роль за пролетаріатом, другий розглядав історію людства як історію етносів, націй. Джерелом політичної влади визнавалися не окремі групи людей, монарх, а все населення, яке складало націю. Усе більшого значення набувають народна мова, звичаї, відбувається активний процес творення національної свідомості, а разом з нею – національної культури. У багатонаціональних державах процес формування нації йшов «знизу» й головна роль належала інтелігенції, саме вона намагалася переконати решту суспільства, що вони є окремою нацією.

Становлення української національної культури відбувалося в процесі формування нації й мало певні етапи, притаманні багатьом європейським народам. Свого часу ці етапи виділив чеський дослідник М. Грох:

1. Академічний або збирання спадщини. (Зусиллями окремих осіб відбувається збирання історичних документів, народних пісень, легенд, дослідження звичаїв і вірувань, складання словників. Усе це нерідко робиться мовою іншого народу).
2. Культурницький або організаційний. (Виникають просвітні організації, школи, видавництва. Народна мова, яка до цього була предметом дослідження, стає літературною, її використовують у засобах комунікації, науці та освіті).
3. Політичний. (Виникають політичні організації, які ставлять завдання домогтися автономії чи самостійного розвитку нації).

Процес українського національно-культурного відродження відповідає закономірностям, про які писав М. Грох. Перший етап цього процесу слід віднести до кінця XVIII – початку XIX ст. Другий етап, як правило, пов'язують з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства, яке виникло у Києві 1846 р. Третій, політичний, етап українського відродження розпочався 1890 р. із організацією у Львові першої політичної партії.

В Україні цей процес ускладнювався рядом чинників політичного та соціально-економічного характеру. На початок XIX ст. українські землі не лише знаходилися в колоніальній залежності, а й були поділені між двома імперіями: Російською, де проживало близько 80 % усіх українців, та Австрійською, де було близько 20 % усього українського населення. Довгий час соціально-економічний розвиток гальмувався пануванням кріпацтва: на Західній Україні – до 1848 р., а в Наддніпрянській – до 1861 р. Нові соціальні сили – інтелігенція, робітничий клас – були досить слабкими, адже українське місто було вкрай зденационалізоване та й

етнічний склад його нерідко був досить строкатий. Скасування кріпацтва, бурхливий розвиток капіталізму призвели до широкого відтоку селян. Але в процесі урбанізації приплив йшов не стільки до міста, скільки до малозаселених територій. У Наддніпрянській Україні – до південноукраїнських степів, пізніше – до Сибіру та Далекого Сходу. В Західній Україні еміграція йшла головним чином до Американського континенту. В обох випадках демографічний «перелив» відбувався не стільки з села до міста, скільки з села до нового села. Усе це так чи інакше ослаблювало розвиток культури.

Початок українського національно-культурного відродження часто пов'язується з виходом у світ книги Г. Калиновського «Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и Слободской украинской губернии». Автор не ставив перед собою свідомої мети щодо відродження української нації й не займався видавничою справою. Це свідчить, що початок процесу національного відродження носить закономірний характер і не залежить від волі окремої особи. Подальшим каталізатором цього процесу були дії російського уряду, який вимагав від козацької старшини документально довести своє знатне походження для того аби отримати статус дворянина. Це ще більше підштовхнуло козацьку старшину звернутися до свого історичного минулого. Так в Україні з'являються перші твори з історії, етнографії тощо.

1798 року світ побачило відразу два видання: «Енеїда» І. Котляревського та «Записки про Малоросію» Я. Марковича. «Енеїда» вперше була видана розмовною українською мовою, чим було покладено початок новій українській літературі. Відомим шанувальником української старовини був князь М. Цертелєв. Грузин за походженням, він глибоко полюбив український народ, його старанням було видано в Петербурзі 1819 року збірник під назвою «Попытка собрания старых малороссийских песен». Професор Харківського університету І. Срезневський видає збірки «Запорожская старина» (1833-1838), присвячені історії козацтва та Запорозької Січі. Справжнім подвижником у цій галузі стає М. Максимович, який видав чимало збірок українських народних пісень: «Малороссийские песни» (1827), «Украинские народные песни» (1834), «Сборник украинских песен» (1849). Відомий український письменник М. Гоголь надрукував 1834 р. статтю «Про малоросійські пісні», М. Костомаров у цьому ж році опублікував працю «Об историческом значении русской народной поэзии».

На західноукраїнських землях до невичерпних джерел народної творчості звертається молоде покоління. У 30-х роках виникає відомий гурток «Руська трійця», до якого входили М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький. Збірку «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» упорядкував у 1836 р. П. Лукашевич. У ній вперше подано зразки народної творчості галицьких земель.

У 1822 році з'являється «История Малой России» Д. Бантиш-Каменського, а через два роки «История Малороссии» М. Маркевича. Особливе місце серед історичних творів цієї доби належить анонімній «Історії Русів», що довгий час поширювалася в рукописах і вийшла друком у 1846 р. У ній, з погляду українських інтересів, висвітлюється хід історичних подій і розкривається їхня роль, засуджується агресія іноземців на українські землі; Україна розглядається як окремий суб'єкт історії, а не частина Росії.

У подальшому вагомий внесок у розвиток історичної науки зробили видатні дослідники: М. Костомаров («Богдан Хмельницький», «Руина», «Мазепа и мазепинцы»); В. Антонович («Про козацькі часи на Україні», «Розсліди козаччини на основі актів 1500-1648 рр.», «Про походження шляхетських родів на Україні»); Д. Яворницький («История запорожских казаков» в 3-х т.); Д. Багалій («Очерки из истории колонизации южной степной окраины Московского государства», «История города Харькова за 250 лет его существования»); П. Куліш («Записки о Южной Руси»); О. Єфименко («История украинского народа»); М. Грушевський («Очерк истории украинского народа», початок 10-томної «Історії України-Руси»). Завдяки працям цих і багатьох інших науковців історична наука стала на міцний науковий ґрунт.

Особливе місце в розвитку будь-якої культури належить мові. У цій галузі найбільш яскраво проявилася суть колонізаторської політики царського уряду. Спочатку деякі реакційні чиновники спробували довести, що українська мова є лише наріччям російської або польської мови. Однак мовознавчі роботи таких дослідників, як М. Максимович, А. Кримський, П. Житецький, О. Потебня, довели неспроможність шовіністичних теоретиків. Право на самостійність української мови визнала навіть Петербурзька академія наук. Поширення української мови постійно блокувалося зверху. Яскравим прикладом цього є горезвісні «Валуєвський циркуляр» (1863 р.) та Емський указ (1876 р.), якими заборонялося викладання українською мовою в навчальних закладах, друкування, переклади, поширення літератури. Цим пояснюється й те, що багато українських дослідників були змушені видавати свої книги російською мовою. Українська мова на Великій Україні до 1917 р. так і не стала мовою освіти. Деяко кращим було становище на західноукраїнських землях, тут частково велося викладання українською мовою. У Львівському університеті з 1849 р. існувала кафедра української мови та літератури, а з 1894 року – кафедра історії України.

Та все ж, незважаючи на труднощі становлення національної культури, процес її розвитку неможливо було зупинити. Важливою умовою тут був розвиток освіти. Невипадково царська влада намагалася не лише зупинити процес розвитку мов інших народів, а й пригальмувати процес поширення освіти взагалі серед широких народних мас.

У XIX ст. на Україні гостро відчувалася потреба в освічених людях. Це обумовлювалося розкладом феодальної системи й формуванням капіталістичної. Тому уряд був змушений робити певні кроки в цьому напрямку. Відповідно до «Попередніх правил про організацію шкіл Росії» (1803 р.), на теренах імперії існувало чотири типи шкіл: церковно-парафіяльні, повітові, губернські (гімназії) і університети. Ні церковно-парафіяльних, ні повітових шкіл, в яких діти навчалися б грамоті, азам арифметики й основам православної віри, не вистачало. Крім того, вони були в жалюгідному стані: не були забезпечені матеріально. Так, наприклад, якщо в 1768 р. на території трьох майбутніх повітів – Чернігівського, Сосницького та Городенського було 134 школи (одна школа на 746 чоловік), то в 1875 р. на цій же території їх лишилося лише 52 (одна школа на 6750 чоловік). На кінець XIX – початок XX ст. під тиском економічного та культурного розвитку імперії на вимогу передової громадськості царський уряд пішов на деякі поступки щодо розширення мережі початкових і середніх шкіл. За період з 1897-го до 1911 р. кількість початкових шкіл на Україні збільшилася з 13, 6 тис. до 18,7 тис. У цьому велика заслуга належить передусім земствам – органам місцевого самоврядування. Це позитивно позначилося на загальному рівні грамотності, хоч великою перешкодою, особливо в сільській місцевості, залишалося викладання не рідною мовою, що значно погіршувало якість знань. Дуже багато уваги приділялося викладанню церковних дисциплін, нерідко обмежувалося викладання загальноосвітніх предметів. Освіта залишалася не відокремленою від церкви й носила виразний становий характер. Для навчання дітей дворян і сановників відкривалися середні школи-гімназії. У першій половині XIX ст. їх на Україні налічувалося близько 10.

Проміжною ланкою між середньою школою й університетом були ліцеї. Відомі Ніжинський і Одеський ліцеї, що згодом стали вищими школами.

Складною залишалася справа освіти на західноукраїнських землях. Офіційно тут не було заборонено викладання українською мовою, але кількість україномовних шкіл, особливо наприкінці XIX ст., різко зменшилась. Так, наприклад, у Закарпатті 1881 року було 353 школи, 1899 р. – 88, а в 1906 р. залишилося лише 23 школи. Австро-угорський уряд гальмував розвиток українських шкіл і всіляко сприяв зростанню шкіл з польською, німецькою, угорською мовами навчання.

Важливу роль у культурному розвитку України почала відігравати вища школа. Велике значення мало заснування у 1805 р. Харківського університету, який мав чотири факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний. Університет проводив навчальну й наукову роботу, контролював школи Харківського шкільного округу. У першій половині XIX ст. Харківський університет закінчили близько трьох

тисяч чоловік. Найвидатнішими серед них були лікар Ф.І. Іноземцев, математик М.О. Остроградський, філологи І.І. Срезневський, О.О. Потебня.

1834 року відкрився Київський університет, в якому спочатку було два факультети – філософський і юридичний. Першим ректором Київського університету був М. Максимович – вчений-ботанік, фахівець у галузі історії, археології, літератури. Третім університетом на Україні був Новоросійський (Одеський) університет, заснований 1864 року. На кінець XIX ст. число вищих навчальних закладів збільшилося, розширилася їх спеціалізація: у 1884 році в Харкові відкривається Технологічний інститут, у 1898 р. у Києві створюється Політехнічний інститут. У зазначених містах та Одесі діяли Вищі жіночі курси.

На західноукраїнських землях одним з найстаріших був Львівський університет, заснований ще у 1784 році. Правда, деякий час за статусом він був прирівняний до ліцею, однак з 1817 року статус університету поновлено. Окрім нього, у Львові діяли Політехнічний інститут та Академія ветеринарної медицини. Буковинський університет створено в 1875 р. у Чернівцях. Тут, як і в інших вузах західноукраїнських земель, викладання велося переважно польською, німецькою і латинською мовами.

Друга половина XIX ст. була позначена пошвавленням у галузі науково-природничої творчості. У цей час в університетах України працювало чимало талановитих математиків, фізиків, хіміків, біологів. До вчених європейського масштабу належить О.М. Ляпунов, який створив загальну теорію сталості руху, написав ряд робіт з математичної фізики й теорії ймовірності. Він тривалий час очолював кафедру механіки Харківського університету. Глибокі дослідження хвильових процесів і земного магнетизму здійснив М.О. Умов, ґрунтовний аналіз понять термодинаміки зробив М. Шідлер, який очолив створену вперше в Україні кафедру теоретичної фізики. Визначна роль у розвитку астрономічних досліджень належала М. Ф. Хандрикову.

Серед учених-математиків визначне місце посідає М.Є. Ващенко-Захаренко, який викладав різні курси в Київському університеті, зокрема новий курс неевклідової геометрії. У 1864 р. хімік М. Бекетов організував у Харківському університеті перше фізико-математичне відділення.

Розвиток біологічної науки пов'язаний з діяльністю І. Мечникова, М. Гамалія, які в 1886 р. в Одесі створили першу лабораторію мікробіології. М. Гамалія зробив значний внесок у боротьбу з такими жахливими хворобами, як чума, холера, тиф, туберкульоз. Важливу роль у розвитку дарвінізму на Україні відіграв основоположник порівняльної ембріології, професор Київського університету О.О. Ковалевський. Талановитий інженер А. Власенко вперше в світі сконструював у 1868 р. зернозбиральну машину, прототип комбайна.

6.2. Нова українська література. Драматургія і театр. Музична культура

Вирішальним показником розвитку культури в Україні XIX ст. стала різноманітність літератури. Літературний розвиток цієї доби представлений багатьма письменниками і поетами, які написали сотні літературних творів. Доцільно було б вивчати їх за певними мистецькими стилями, тим паче, що така спроба мала місце в історії літератури. Звичайно, цей поділ зберігає певну умовність, існує чимало письменників, яких трудно віднести до того чи іншого напрямку.

Особливе місце в українській літературній традиції посідають представники романтичного стилю. Романтизм (фр. Romantisme) – ідейний рух у літературі, науці й мистецтві. Визначальними для романтизму стали ідеалізм у філософії і культ почуттів, а не розуму, звернення до народності, захоплення фольклором і народною мистецькою творчістю, шукання історичної свідомості й посилене вивчення історичного минулого (історизм), інколи втеча від навколишньої дійсності в ідеалізоване минуле або у вимріяне майбутнє чи й у фантастику.

Зароджується український романтизм у 20-30 роках XIX ст. у м. Харкові. Напрямок відображений творчістю Л. Боровиковського (1806-1889), А. Метлинського (1814-1870), О. Корсуна (1818-1891), М. Петренка (народився 1817 року). На Західній Україні цей напрямок очолюють М. Шашкевич (1811 – 1843), М. Устиянович (1811-1885), О. Духнович (1803-1864). До київських романтиків належать Т. Шевченко (1814-1861), М. Костомаров (1817-1885), П. Кузьменко (1831-1867). Одне з центральних місць не лише серед романтиків, а й серед письменників багатьох поколінь належить Т. Г. Шевченкові. Неможливо знайти письменника, поета, творчість якого такою повною мірою втілила б національний дух.

З другої половини XIX ст. починає розвиватись реалізм, який панував до кінця XIX ст. Він характеризується правдивим і всебічним відображенням дійсності на основі типізації життєвих явищ. З 30-х рр. XIX ст. реалізм набуває значного розвитку у Франції, а згодом в інших європейських літературах. На відміну від романтизму, який зосереджував увагу на внутрішньому світі людини, основою для реалізму стає проблема взаємин людини і середовища, впливу соціально-історичних обставин на формування духовного світу (характеру) особистості. Замість інтуїтивно-почуттєвого світосприйняття перевага в літературі віддається пізнавально-аналітичному, а типізація дійсності утверджується як універсальний спосіб художнього узагальнення. Першим теоретиком реалізму вважається художник Ж.-Д.-Г. Курб'є, який у передмові до каталогу виставки своїх творів під назвою «Реалізм» (1855) обґрунтував програмові засади

напряму. Розробку теоретичної бази продовжили письменники Шанфлорі та Л.-Е.-Е. Дюранті, які виступили з деклараціями на сторінках журналу «Реалізм» (1856-1857). Визначальні риси реалізму: раціоналізм, раціоцентричний психологізм (ототожнення психіки і свідомості, недооцінка позасвідомих процесів); правдиве, конкретно-історичне, всебічне зображення типових подій і характерів у типових обставинах при правдивості деталей; принцип точної відповідності реальній дійсності усвідомлюється як критерій художності, як сама художність; характер і вчинки героя пояснюються його соціальним походженням і становищем, умовами повсякденного життя; конфліктність (драматизація) як сюжетно-композиційний спосіб формування художньої правди; вільна побудова творів; превалювання (перевага) епічних, прозових жанрів у літературі, послаблення ліричного струменя мистецтва; розв'язання проблем на основі загальнолюдських цінностей. Першими представниками українського реалізму були байкар Л. Глібов (1827 – 1893), поет С. Руданський (1834 – 1873), письменники А. Свідницький (1834 – 1871), Ю. Федькович (1834 – 1888). Зрілими представниками цього напрямку вважаються Марко Вовчок, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, І. Франко.

На зламі століть в українській літературі з'являються молоді поети і прозаїки, що утворили школу модерністів. На західноукраїнських землях група модерністів сформувалась навколо видавництва «Молода муза». Серед них П. Карманський, якому властива сила ліричного почуття; В. Пачовський з його ритмічною граціозністю; Б. Лепкий, від поезії якого віє тихим меланхолійним смутком. Заглиблення в світ емоцій окремої людини, зосередження уваги на ролі підсвідомого в поведінці індивіда – усі ці явища характерні для європейської думки, зокрема для представників «філософії життя». На східноукраїнських землях модерністи, серед яких – М. Сріблянський, А. Товкачевський, М. Євшан – згуртувалися навколо часопису «Українська хата» (1910-1914). У передреволюційний час почали з'являтися символістські (Г. Чупринка, О. Олесь) та футуристична течії (М. Семенко, П. Савченко).

З XIX століттям пов'язане становлення в Україні засобів комунікації, зокрема преси. Так, у Харкові вперше виходять газета «Харьковский еженедельник» (1812) і часопис «Украинский вестник» (1816). Друкувалися вони російською мовою, хоча були тут і україномовні матеріали. Першим вісником суто національної преси слід вважати львівську газету «Зоря Галицька», що вийшла в 1848 р. Найбільш значними виданнями, навколо яких формувалася передова українська думка, були часопис «Основа» (1861-1862), де працювали П. Куліш, Т. Шевченко, М. Костомаров, Марко Вовчок, та «Киевская старина» (1882-1907), першим редактором якої був Ф. Лебединцев. Тут друкувались історичні розвідки майже всіх відомих істориків XIX ст., а також матеріали з етнографії, літератури.

Справжній розвиток національної преси починається лише після революції 1905-1907 рр. Преса все більше диференціюється; з'являється щоденна газета «Рада» (1906-1914), дитячий часопис «Молода Україна» (1908-1914), сільськогосподарський «Українське бджільництво» (1906-1910), мистецький часопис «Сяйво» (1913) тощо.

XIX століття було часом становлення українського професійного театру. Спочатку виникають професійні російськомовні театри: 1805 р. – у Києві, 1810 р. – у Полтаві, 1812 р. – у Харкові. У Харкові з'являється одна з перших українських труп, вона була організована Г. Квіткою-Основ'яненком.

У другій половині XIX ст. український драматичний театр було заборонено (Емський указ Олександра II). Згідно з указом не допускалися «різні сценічні вистави на малоруському наріччі». Але в 1881 році царський уряд дозволив користуватися на сцені українською мовою за умови, що п'єси будуть допущені цензурою і схвалені генерал-губернатором. Однак цензура обмежувала тематику українських п'єс, не дозволяла показувати на сцені історичні події, боротьбу українського народу за незалежність, не допускались твори, які відображали життя інтелігенції, - все це було спрямоване на те, щоб зробити українську культуру, зокрема театр, другорядними, провінційними. Та все ж якими б не були утиски, українська сцена була довгий час єдиним місцем, звідки до широкого загалу лунало рідне слово.

У 1881 р. майже одразу після рішення уряду Марко Лукич Кропивницький, батько українського театру, організовує у Єлизаветграді першу професійну трупу. У 90-ті рр. XIX ст. їх вже було близько дев'яти, а в 1907 році – більше тридцяти труп. Усі вони не мали стаціонарного приміщення і весь час гастролювали по містах України, Білорусії, Росії, Грузії, Польщі. У 80-90-ті роки в українському театрі «виросли» талановиті актори й режисери – І. Карпенко-Карий, М.К. Садовський, П.К. Саксаганський. І. Карпенко-Карий був талановитим драматургом, створив ряд драм і комедій – «Сто тисяч», «Хазяїн», «Наймичка», «Безталанна», «Сава Чалий» тощо. Справжньою зіркою українського театру, патріоткою своєї землі була Марія Заньковецька, її талант визнавала не лише українська публіка, а й уся освічена громадськість імперії.

Українська драматургія переживала також скрутний період становлення. Першими авторами, твори яких ставилися на сцені, були І. Котляревський («Наталка Полтавка»), С. Гулак-Артемівський («Запорожець за Дунаєм»), Т. Левченко («Назар Стодоля»). Неперевершеним творцем національного репертуару XIX ст. був М. Старицький, його перу належать десятки п'єс найрізноманітніших жанрів: історична драма – «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка»; водевілі – «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка», «По-модному», лібрето опери «Утоплена, або Русалчин Великдень»; широко відомі п'єси

«Ой не ходи Грицю та й на вечорниці», «Сорочинський ярмарок», «Тарас Бульба» та ін.

У 1907 р. М. Садовський заснував перший в Україні стаціонарний театр, який став справжнім осередком української культури. Тут було поставлено п'єси М. Гоголя «Ревізор», Б. Сметани «Продана наречена», П. Маскани «Сільська шана», С. Манюшка «Галька», В. Винниченка «Брехня» та ін.

Нелегким був розвиток театрального мистецтва на західноукраїнських землях. Тут професійний театр постав у Львові 1864 р., він відомий під назвою «Руська бесіда» (очолив театр О. Бачинський). До театру приїздили М. Кропивницький, пізніше – М. Садовський, М. Заньковецька. Зі вступом до Галичини російських військ у 1914 р. театр було заборонено.

Музичне мистецтво на Україні в ХІХ ст. розвивалося на багатій українській народнопісенній творчості. Саме на цій основі в перші десятиріччя ХІХ ст. були написані невідомими авторами «Українська симфонія», пісні «Віють вітри», «Сонце низенько», варіація київського педагога і композитора І. Х. Витвицького (1813-1866) «Україна» на тему народної пісні «Зібралися всі бурлаки».

На початку ХІХ ст. починає розвиватися симфонічна музика. Талановитий український композитор М. Основ'яненко-Кулітовський виступив у 1809 р. з власною симфонією. Цей музичний твір був побудований на українських народних піснях, оброблених композитором з великою любов'ю і майстерністю.

Кілька українських народних мелодій творчо обробив відомий російський композитор М. Глінка: «Гуде вітер вельми в полі», «Не щечечи, соловейко».

Перебуваючи на Україні, Глінка звернув увагу на музичне обдарування одного з юнаків, повіз його до Петербурга і почав навчати музичному мистецтву. Це був згодом відомий оперний співак і композитор С. Гулак-Артемівський (1813-1873). Значним його внеском у розвиток української музики було створення в 1862 р. першої української опери «Запорожець за Дунаєм», пісень-романсів «Стоїть явір над водою», «Спать мені не хочеться».

Одним з основоположників української професійної театральної музики був композитор, поет-перекладач П. Ніщинський (1832-1896). Він створив музичну картину з народного життя «Вечорниці», як вставну сцену до 2-ї дії драми «Назар Стодоля» Т. Шевченка. Ніщинському належить ряд майстерно оброблених народних пісень – «Козак Софрон», «Ой гук, мати, гук». Він же перекладав українською мовою твори Софокла та Гомера, грецькою переклав «Слово о полку Ігоревім».

Талановитим композитором був Михайло Калачевський (1851-1910). Він закінчив консерваторію в Лейпцизі, створив «Українську симфонію», фортепіанні п'єси «Ноктюрн», «Романс», «Баркарола».

П. Сокальський (1832-1887) організував в Одесі товариство любителів музики, його перу належать опера «Мазепа», «Майская ночь», «Облога Дубно», збірка «Малоросійські та білоруські пісні».

Центральною постаттю, основоположником української класичної музики був Микола Лисенко (1842-1912). Вихованець Лейпцигської і Петербурзької консерваторій, піаніст, диригент, педагог, він залишив глибокий слід в українській культурі, підтримував тісні зв'язки з російськими композиторами — М. Мусоргським, П. Чайковським, М. Римським-Корсаковим.

У 70-90-ті роки М. Лисенко опублікував сім випусків сольних і дванадцять збірок хорових, шість збірок обрядових пісень. Зразком національної героїко-патріотичної опери стали його народна музична драма «Тарас Бульба», опери «Різдвяна ніч», «Чорноморці», дитячі опери «Коза-дереза», «Пан Коцький», «Зима і весна». Одним з важливих досягнень М. Лисенка є те, що він чітко відмежував українську пісню, музику від російської. Талановитими учнями Лисенка були М. Леонтович, К. Стеценко, О. Кошиць.

На західноукраїнських землях відомими композиторами були: М. Вербицький (1815-1870) – автор восьми симфоній, увертюр і музичних творів на слова Ю. Федьковича, О. Пушкіна; він створив і музику до українського державного гімну «Ще не вмерла Україна»; буковинський письменник і композитор, випускник Віденської консерваторії С. Воробкевич (1836-1903), автор драм з музикою «Петро Конашевич-Сагайдачний», «Кочубей і Мазепа» та опери «Убога Марта».

Вихованець Львівської консерваторії Денис Січинський (1865-1909) був талановитим композитором. Відомі його музичні твори: опера «Роксолана», кантати «Дніпро реве», «Пісне моя», романси «Як почувеш вночі», «У мене був коханий край» тощо.

Відзначимо, що українська література, незважаючи на складні умови свого розвитку, посіла помітне місце у світовій літературі. Для неї характерними були багатство стилів, тематики, високий рівень художньої майстерності. Високої художньої майстерності досягло театральне мистецтво. Чимало безцінних музичних скарбів дали українські композитори, які заклали основи розвитку професійної музичної культури.

6.3. Розвиток образотворчого мистецтва й архітектури

Розвиток українського малярства ХІХ ст. тісно пов'язаний з Петербурзькою художньою академією, до якої з усієї імперії стягувались таланти. Малярство цього часу повертається в бік реалізму.

Репрезентувати цей рух може Олексій Венеціанов (1780-1847), українець грецького походження з Ніжина. Він зібрав у своїй майстерні досить значну групу учнів. Але його мистецтво не було належно оцінене сучасниками.

Випускниками Петербурзької художньої академії були І.М. Сошенко, Д.І. Безперчий, Т.Г. Шевченко.

Т. Шевченко був не лише видатним поетом, а й художником, його творчий геній яскраво проявився в різних галузях малярства – портретній, жанровій, пейзажній, релігійній. Особливо слід відзначити такі роботи майстра, як «Катерина», «Автопортрет», «Розп'яття».

Класик українського малярства К. Трутовський (1826-1893) народився на Охтирщині, надзвичайно любив рідну Слобожанщину, її ліси, гаї, вкритий густими травами духм'яний степ. Працюючи в жанрі побутового живопису, він створив ряд чудових картин – «Жінка з полотном», «Чумак», «Колядки на Україні», «Майська ніч» тощо.

Митцем-філософом можна назвати Миколу Ге (1831-1894). У центрі його уваги – проблема «двох правд», яка вилилася в чи не найкращій картині «Таємна вечеря» з головними героями-антиподами – Ісусом та Іудою. Писав українських селян («Дівчинка-українка», «Старий селянин», «Хлопчик-українець»).

Відомим пейзажистом-мариністом був Іван Айвазовський (1818-1900). Народившись у Криму, він полюбив Чорне море, став його співцем. Серед славетних полотен Айвазовського – «Буря», «Дев'ятий вал», «Місячна ніч у Гурзуфі», «Очерет на Дніпрі». Автор започаткував цілу школу українських мариністів (Р. Судковський, Г. Кондратенко, М. Гриценко).

Яскравий слід в образотворчому мистецтві залишили харківські художники С. І. Васильківський (1854-1917), П. О. Левченко (1856-1917). Малярський талант С. І. Васильківського відзначається надзвичайною поетичністю, його вабить українська природа з її великими просторами, м'якими фарбами (картини «Козачий пікет», «Ловлять снігура», «Степова річка», «Козаки в степу»). Разом з М. Самокишем автор підготував альбом «З української старовини». «Дума про трьох братів» – одна з центральних картин – написана двома майстрами за однойменною думою про втечу трьох братів з Азова.

Художник-пересувник П. Левченко працював у Харківській малярській школі, писав в основному пейзажі – «Село», «На Україні», «Натхнення», «На Харківщині». Надзвичайно музична за внутрішньою побудовою його картина «Біля роялю».

Серед західноукраїнських митців чільне місце посідав Іван Труш (1869-1941). Випускник Краківської академії красних мистецтв, він був одним з організаторів «Товариства розвою руської штуки», об'єднання художників, створеного у Львові. У 1901 р. приїздив до Києва, де працював у малярській школі відомого художника М. Мурашка. Надзвичайно цікава

гуцульська тематика творів І. Труша («Гагілки», «Трембітарі», «Гуцулка з дитиною»).

Початок ХХ ст. ознаменувався виходом українського мистецтва на світовий рівень. Серед видатних митців слід назвати Федора і Василя Кричевських. Усю свою художню майстерність Ф. Кричевський спрямовував на розкриття внутрішнього світу людини, її думок, почуттів. Він ніби зі середини прагне показати душевне благородство своїх героїв. Дореволюційні роботи автора – «Наречена», «Похорон», «Три віки».

Основи українського монументального мистецтва заклав Михайло Бойчук, створивши власну школу. Серед талановитих учнів і послідовників митця був його брат Тимко Бойчук.

Одним з засновників супрематизму був художник Казимир Малевич (1878-1935). Молоді роки Малевич провів у селах Харківщини, Поділля, увібравши до себе найкращі риси українського селянського мистецтва. Навчався в Київській малярській школі М. Мурашка. Одним із вчителів Малевича був відомий український художник М. Пимоненко. На початку ХХ ст. він переїжджає працювати до Москви. Серед відомих супрематичних полотен Малевича – «Чорний квадрат», «Супрематизм. Жовте і чорне», «Дерево життя».

Розвиток архітектури на початку ХІХ ст. позначився брутальним втручанням імперських чиновників. У 1800 році виходить наказ російської влади, яким забороняється будувати церкви українського типу. На цей час в архітектурному розвитку свого апогею досягає класицизм, для якого характерне зменшення будівництва культових споруд. Основний акцент цього стилю переноситься на цивільну розбудову. Довершеним зразком класичної архітектури є палац Розумовських у Батурині – останній столиці Гетьманщини. Збудований він під керівництвом архітектора Ч. Камерона у 1799-1803 рр. У цьому ж стилі зведено палаци Кочубея в Диканці (Д. Кваренгі), Галагана в селах Сокирянці, Дігтяри, повітове училище на Подолі в Києві. Керівником трьох останніх споруд був відомий архітектор П. Дубровський. Головним архітектором Києва на початку ХІХ ст. був Андрій Меленський (1766-1833), представник класицизму. Цьому майстрові належить заслуга зведення багатьох споруд міста. Серед них – пам'ятник на честь повернення Києву магдебурзького права, Миколаївська церква-ротонда на Аскольдовій могилі, новий корпус Київської духовної академії. Риси класицизму найбільш проявилися при будівництві південних міст України, стрімкий розвиток яких відбувається протягом усього ХІХ ст. Планування таких міст, як Катеринослав, Одеса, Херсон, Миколаїв, перебудова центру Полтави, Сімферополя, Севастополя робить цей напрямок чи не найбільш популярним. Серед міст, які й до нашого часу зберегли риси класицизму, можна назвати Чугуїв (Харківська область).

Поряд з класицизмом наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. на Україні розвивається романтизм – особливий напрямок, для якого

характерним є повернення культових споруд до середньовічного будівництва, зокрема готики. Серед культових споруд цього стилю – Преображенська церква села Мошпи (архітектор Торічеллі), палацово-паркові ансамблі в Криму (палац Воронцова в Алупці, Голіцина в Гаспрі).

Романтизм у другій половині XIX ст. поклав початок еkleктизму. Останній, у свою чергу, пов'язаний з розвитком капіталізму, необхідністю зведення промислових підприємств, торговельних і навчальних закладів. Для цього часу характерна поява нових матеріалів і конструкцій, вдосконалення будівельної техніки. Еkleктизм, по суті, - суміш елементів різних стилів. Невипадково в ньому виділяють деякі більш вузькі напрямки, наприклад, неокласицизм, необароко, всеукраїнський стиль, неоренесанс тощо. Найбільш визначними представниками цього досить строкатого напрямку були архітектори Олексій Бекетов (будівлі Харкова: Будинок учених, Автотранспортний технікум, Художній музей), В.Г. Кричевський (Полтавський краєзнавчий музей, Народний будинок у Лохвиці), В.М. Сердюк (селекційна станція у Харкові, школа в Полтаві), А.Г. Сластіон (ряд будівель у Лохвицькому та Миргородському районах). В.Г. Кричевський, В.М. Сердюк, А.Г. Сластіон у своїй роботі широко використовували здобутки української архітектури, тому їх приєднують до майстрів всеукраїнського стилю в еkleктизмі. На західноукраїнських землях засади української національної архітектури розвивали митці І. Левінський, А. Лушпинський, Т. Обмінський.

На початку XX ст. в архітектурі настав час панування модерну з його широким застосуванням скла, металу, залізобетону. Виростають нові будинки універсамів, банків, вокзалів. Фасади будинків нерідко прикрашають маскарони у вигляді жіночих і чоловічих голів, квітів, лотосу, ірису.

У Києві цей напрямок розвивали архітектори Е.П. Брадман, В.В. Городецький. Ними створено Будинок цирку, Будинок актора, Музей українського образотворчого мистецтва тощо.

До харківських модерністів належать О.М. Гінзбург, В.М. Покровський, пізні проекти О.М. Бекетова. За його проектами збудовані Ляльковий театр, Сільськогосподарська академія в Харкові, постамент пам'ятника В.Н. Каразіну.

Завершує розвиток архітектурного мистецтва раціоналістичний стиль, що існує поряд з модернізмом. Нерідко творцями цих напрямків були одні й ті ж митці, наприклад О.М. Гінзбург, О.І. Ржепишевський, М. В. Васильєв. Основні гасла раціоналістів – форма і конструкція, доцільність як основа формотворення. Яскраве підтвердження цього – мости в Києві (Б. Патон, М. Білолюбський), маяки в Херсоні та Миколаєві (М. П'ятницький, О. Барішніков).

Таким чином, розвиток української культури в XIX – на початку XX ст. проходив у загальноєвропейському контексті й був пов'язаний з

процесом зростання національної свідомості українського народу. Незважаючи на складні умови, українська культура в особі кращих її представників досягла світового рівня.

Лекція 7

УКРАЇНЬКА РАДЯНЬСКА КУЛЬТУРА 20–80-х років ХХ ст. КУЛЬТУРА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

1. Загальна характеристика.
2. Культура 1920-х рр.
3. Культура воєнних років.
4. Культура повоєнних років.
5. Культура 1960-1980-х рр.
6. Культура незалежної України.

7.1. Загальна характеристика

Однією з принципів особливостей української культури ХХ століття є визначальна роль політичного чинника. При цьому переважав не еволюційний характер динаміки, а різкі зміни, які чітко розмежовують основні етапи розвитку української культури. Поворотне значення мали Перша світова війна, Лютнева і Жовтнева революції, боротьба за українську державність 1917-1920 рр., створення СРСР, Друга світова війна, криза соціалізму і розпад радянської системи. У радянський період, який охоплює більшу частину сторіччя, українська культура пройшла складний шлях, який поєднує досягнення і втрати, духовні злети й трагедії: національне піднесення 20-х років, трагедію у роки сталінської диктатури, хрущовську «відлигу», брежнєвський «застій», горбачовську перебудову. Внаслідок одержавлення всіх сторін життя суспільства, його бюрократизації, централізації влади провідну роль відігравала особа першого керівника комуністичної партії і, відповідно, всієї держави.

Говорячи про роль геополітичного чинника у розвитку української культури, необхідно підкреслити, що до середини сторіччя територія України входила до складу різних держав: СРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччини. Лише після Другої світової війни сталося об'єднання українських земель. У 1954 р. до складу Української РСР було включено Крим.

Неприйняття більшовизму, радянської влади призвело у 20-ті роки до значної еміграції діячів науки, літератури і мистецтва. Їхня творчість продовжувалася, але залишалася невідомою на батьківщині. 40-ві й 70-ті рр. відмічені новими хвилями еміграції. Тому характерними для української культури є два потоки розвитку – в Україні та в діаспорі. В

діаспорі було утворено ряд інституцій (державні – Українська Національна Рада на чолі з президентом УНР, Уряд УНР; наукові – Вільна академія наук, ряд наукових товариств, зокрема в діаспорі діяло Наукове товариство імені Шевченка, товариство українських інженерів, лікарів тощо; церковні – православна та греко-католицька гілки української церкви; мистецькі, наприклад, капела бандуристів у США і Канаді, численні народні хори у ряді країн світу; бібліотеки, видавництва, система національних недільних шкіл та ін.). Сьогодні завдяки політичним змінам відновлено єдиний культурний потік, повернуто багато імен.

Участь інтелігенції в політичному житті країни особливо активною була в переломні моменти. Досить згадати імена визначного українського історика, Голови Центральної Ради М. Грушевського, Голову Генерального Секретаріату УНР В. Винниченка, В. Стуса, сучасних політиків-поетів І. Драча, Д. Павличка.

7.2. Культура 1920-х років

Після завершення громадянської війни і приходу до влади комуністичної партії, зі створенням Радянського Союзу змінилися умови розвитку культури загалом у СРСР, а також в Україні. Культурний розвиток України у 20-ті роки – один з разючих феноменів української історії. Країна, що пережила найтяжчу війну, вимушена була відновлювати абсолютно зруйновану економіку; країна, яка втратила багатьох видатних вчених, письменників (загибель, еміграція), переживає справжній культурний злет, як висловився історик О. Субтельний, «багатогранний спалах творчої енергії». Цей факт визнається не тільки прихильниками, але й критиками радянської влади. Справа в тому, що революція привела в рух різні суспільні сили, дала відчуття свободи, створення нового, незвіданого. Серед майстрів культури були й гарячі прихильники нової влади, і аполітичні люди, і противники більшовизму, які в розвиткові національної культури вбачали певну альтернативу незалежності, що не здійснилася. В умовах непу, внутрішньопартійної боротьби допускалися елементи демократії. Вперше за довгі роки українська культура отримала державну підтримку.

Негативне ставлення до радянської влади, до її політики спричинило значну еміграцію діячів літератури і мистецтва (В. Винниченка, С. Черкасенка, Т. Шаповала, Д. Донцова, М. Садовського, О. Олесья). Твори письменників-емігрантів донедавна замовчувалися або спотворювалися, вони були огульно зараховані до буржуазно-націоналістичних, контрреволюційних. У свою чергу, інтелігенція, в тому числі й художня, що набувала освіту в дореволюційний час, не задовільняла нову владу ні кількісно, ні за своїм світоглядом. Було поставлене завдання виховання робітничо-селянської інтелігенції, якій

мали бути властиві ідейність, старанність, конформізм. Культура ставала частиною політики правлячої партії, мусила виконувати її соціальне замовлення. Суворий партійно-державний контроль став всеохоплюючим.

Політика українізації. Радянська влада в галузі ідеології, культури проводила політику коренізації, яка в Україні отримала назву українізації. Українізація передбачала підготовку, виховання і висунення кадрів корінної національності, організацію шкіл усіх рівнів, установ культури, видавництв, газет, журналів і книг українською мовою. Проведення політики українізації враховувало два аспекти:

1) українізація як така;

2) створення необхідних умов для всебічного культурного і духовного розвитку національних меншин.

Українізація дала позитивні результати. Якщо у 1928 році питома вага газет українською мовою становила 56 % загальних тиражів, то у 1930 р. – 89 %. Вже у 1924 – 1925 рр. було виділено 13 національних районів, у тому числі німецькі, болгарські, польські та єврейські. Одним з центрів українізації став Народний комісаріат освіти, який очолювали Григорій Гринько, Олександр Шумський, Микола Скрипник.

Незважаючи на гострі суперечки, які ведуться зараз щодо оцінки радянського етапу української історії, успіхи у сфері освіти визнаються найбільшими. Ліквідація неписьменності у 20-ті роки, зростання загальної і професійної культури, прогрес науки обумовлювалися, зокрема, досить чіткою державною системою освіти.

Освіта. Значних успіхів було досягнуто в ліквідації неписьменності. Активно діяло добровольче товариство «Геть неписьменність!». На початок 1930 року в Україні було близько 30 тисяч пунктів ліквідації неписьменності з контингентом 1,6 мільйона учнів. Зразу після закінчення війни вживали енергійні заходи до подолання безпритульності. Широкої популярності набули досвід та ідеї педагога А. Макаренка.

У 1923-1924 роках зростали асигнування держави на освіту, що сприяло розширенню шкільної мережі. Тоді в Україні працювало майже 16 тисяч початкових і семирічних шкіл, в яких навчалося понад 1, 5 мільйона учнів. У 1926 – 1927 навчальному році в містах і селищах міського типу виник новий тип шкіл – фабрично-заводська семирічка, яка давала учням загальну і політехнічну освіту, готувала їх до продовження навчання в школах фабрично-заводського учнівства, в профшколах і технікумах. Трохи раніше були організовані трирічні загальноосвітні школи сільської молоді. У цих школах загальна освіта в обсязі програми 5-7-х класів поєднувалася з теоретичним і практичним вивченням сільського господарства. У 1934 році для всього СРСР було встановлено декілька типів шкіл: початкова (1 – 4 класи), семирічна (1 – 7 класи) і середня (десятирічна). Була введена обов'язкова початкова освіта.

В Україні розвивалася і середня спеціальна освіта (професійні училища і технікуми). Якщо в 1927 році середніх спеціальних навчальних закладів було 158, в яких навчалися понад 31 тисячі чоловік, то в 1940 році їх було 590 з кількістю учнів майже 400 тисяч.

Кількість студентів вищих навчальних закладів зросла не тільки за рахунок випускників шкіл, але й за рахунок слухачів підготовчих курсів, відкритих у 1919 році, робітничих факультетів, заснованих у 1921 році. Університети були реорганізовані в інститути народної освіти медичного, технічного, фізичного, агрономічного, педагогічного профілю. Більшість студентів були дітьми робітників і селян. Великими центрами освіти традиційно були Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, де в 1933 році відновили університети. У 1938 році в Україні було майже 130 вищих навчальних закладів з кількістю студентів 124 тисячі. Серед нових вищих навчальних закладів були Донецький індустріальний інститут, утворений в результаті об'єднання в 1935 році гірничого і металургійного інститутів, Донецький медичний інститут.

Наука. Базою для подальшого розвитку культури повною мірою стала українська наука, як фундаментальна, так і прикладна. У розвитку української науки найактивнішу участь взяли видатний природознавець зі світовим ім'ям В. Вернадський, мікробіолог і епідеміолог Д. Заболотний, математик М. Крилов, економіст М. Туган-Барановський, гігієніст й епідеміолог О. Корчак-Чепурківський, літературознавець С. Єфремов; учені О. Богомолець, який працював у галузі експериментальної патології, Є. Патон, що запропонував принципово нові методи електрозварювання. Ці та ряд інших учених широко відомі за межами України.

Серед гуманітарних підрозділів Академії наук особливу активність виявила історична секція, роботу якої очолив М. Грушевський, який у 1924 році повернувся з еміграції. Він реорганізував роботу секції, створив науково-дослідну кафедру історії України, очолив археографічну комісію, редагував журнал «Україна», «Наукові збірники» історичної секції. Медична наука в Україні розвивалася організаційно, якісно і кількісно. У 1921 році в Академії наук була організована кафедра народного здоров'я і соціальної медицини з кабінетом профілактичної медицини. У 1929 році був заснований інститут мікробіології та епідеміології, у 1930 році у Києві став працювати великий науковий центр з вивчення проблем патологічної фізіології. Велику популярність, заслужений світовий авторитет мали терапевтичні школи Миколи Стражеско (кардіологія, ревматизм, сепсис, клінічна гематологія), Ф. Яновського (туберкульоз, захворювання нирок), офтальмологічна школа В. Філатова.

Література. Після революції особливим драматизмом і складністю в Україні, як і у всьому СРСР, відзначався літературний процес. З'явився

такий напрям, як пролеткультівство. Це була лівацька течія, теоретики якої заперечували значення класичної спадщини, пропагували створення «лабораторним шляхом» «виключно пролетарської культури», яка відповідала б «пролетарській психології». В Україні теоретиками й активними пропагандистами пролеткультівських теорій були В. Блакитний, Г. Михайличенко, М. Семенко, М. Хвильовий. Ці теорії були досить суперечливі. Так, деякі лідери українських пролеткультівців (М. Хвильовий, В. Сосюра, М. Йогансен), з одного боку, проголошували ідеї, які можна назвати космополітичними, а з іншого, підкреслювали особливе значення використання й розвитку української мови, виступали проти насильницької русифікації.

Український футуризм, який виник ще до революції, у перші післяреволюційні роки активізував свою діяльність. Оформилися організації футуристів. У 1922 р. у Києві вони створили «Аспанфут» («Асоціація панфутуристів»), у Харкові діяв «Ком-Космос», в Одесі – «Юголіф». Футуристи войовничо нападали на прихильників традиційних форм у літературі та мистецтві, пропагували урбанізацію культури й експериментаторство, європеїзацію та модернізацію змісту і форми українського мистецтва. У рядах футуристів було відносно багато колишніх символістів (О. Слісаренко, В. Ярошенко, М. Терещенко).

Ще в роки революції на чолі з М. Зеровим виникла група поетів і літературознавців, які орієнтувалися на створення високого гармонійного мистецтва на основі класичних зразків світової літератури (М. Рильський, П. Філіпович, М. Драй-Хмара). Пізніше опоненти цієї групи називали їх «неокласиками».

Різноманітність пошуків шляхів ідейної художньої виразності виявилася у виникненні цілої низки літературно-художніх об'єднань. Насамперед, це Спілка селянських письменників «Плуг» (А. Головка, О. Копиленко, П. Панч, П. Усенко). У своїй платформі ця спілка ставила завдання спрямувати творчість на формування свідомості селянської маси, сільської інтелігенції в дусі пролетарської революції.

Учасники Спілки пролетарських письменників «Гарт», серед яких були В. Сосюра, І. Кулик, М. Хвильовий, П. Тичина, Ю. Смолич, виражали свою підтримку комуністичної партійності. Головний теоретик «Гарту» – В. Блакитний – говорив про створення «комуністичної культури, культури загальнолюдської, інтернаціональної та безкласової». Лідери «Гарту», виходячи з того, що культура – явище цілісне, вважали, що їх організація повинна об'єднувати діячів музики, театру, живопису. «Гарт» розпався в 1925 році, коли помер його головний організатор В. Блакитний.

У 1927 р. був створений ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників). Помітну роль у розвитку художньої культури відіграла Спілка письменників «Західна Україна» (М. Ірчан, Ф. Малицький, А. Турчинський).

Гострій критиці в офіційній пресі, літературознавстві була піддана ВАПЛІТЕ (Вільна Академія Пролетарської літератури, 1925 – 1928 рр.), яка була створена з ініціативи М. Хвильового як альтернатива масовим і підлеглим владі офіційним організаціям. Вона виступала проти примітивності літературної творчості та культури загалом, наполягала на європейській орієнтації, що проявилось у гаслі: «Геть від Москви».

Пізніше – у 1930-1931 рр. – у Харкові за ініціативи М. Корчак-Чепурківського, М. Хвильового та інших «ваплітян», харківських письменників з організації «Молодняк», було створено і діяло літературне об'єднання «Пролітфронт». Мета його полягала в намаганні об'єднати всі кращі літературні сили, створити можливості для вільного, не регламентованого компартією розвитку української літератури. «Пролітфронт» ідейно протистояв офіційній Всеукраїнській спілці пролетарських письменників, мав свій друкований орган – щомісячний літературно-критичний журнал «Пролітфронт», де друкувалися М. Хвильовий, П. Тичина, Ю. Яновський, Остап Вишня, Петро Панч та інші. Внаслідок політичного та адміністративного тиску «Пролітфронт» було ліквідовано.

У цей час продовжувалася боротьба за збереження і розвиток української мови, яка як і раніше, зазнавала нападок. Російський письменник Ф. Гладков заявив, що ця мова (язык) «...покрылся уже прахом». М. Горький виступав проти перекладу роману «Мать» українською мовою.

Небувалої популярності набуває у 20-ті роки театральне мистецтво. Справжньою творчою лабораторією став театр Леся Курбаса «Березіль». Режисер виводив український театр на шлях європейських пошуків нових способів виразності. Невипадково макети театрального об'єднання «Березіль» отримали золоту медаль на Всесвітній театральній виставці в Парижі в 1925 році. Тут були вперше поставлені п'єси видатного драматурга М. Куліша «Народний малахій», «Мина Мазайло».

Всесвітня слава прийшла до одного з фундаторів українського кіномистецтва О. Довженка разом з фільмами «Звенигора», «Арсенал», «Земля». Стилїстика, створена Довженком, поклала початок напрямку, який називають – «український поетичний кінематограф».

Образотворче мистецтво. Розвиток живопису в Україні у післяреволюційні роки відбувався у боротьбі художніх течій і напрямів. Поряд з тими, хто стояв на позиціях традиційного реалізму, творили прихильники футуризму, формалізму (наприклад, розписи В. Єрмілова у Харківському партійному клубі). Крім масових агітаційних форм образотворчого мистецтва, помітного прогресу досягли станкова графіка та живопис. У галузі станкової графіки працювали М. Жук, І. Падалка, В. Заузе. У живописі найбільш відомими були полотна К. Костанді,

Ф. Кричевського, О. Мурашка, М. Самокиша. Г. Нарбут оформив перші українські радянські книги і журнали «Мистецтво», «Зорі», «Сонце праці». У Західній Україні в перші післяреволюційні роки працювали такі художники, як І. Трупі, О. Монастирський, О. Курилас.

Визначилися групи, що продовжували традиції українських і російських передвижників. Художники, які увійшли до «Асоціації революційного мистецтва України», розвивали національні традиції, використовуючи форми візантійського і староукраїнського живопису. На західноєвропейські зразки орієнтувалися художники, які входили до «Об'єднання сучасних художників України». На Всеукраїнських художніх виставках експонувалися кращі твори О. Шовкуненка (цикл «Одеський суднобудівний завод»), Ф. Кричевського («Мати», «Довбуш»), В. Коровчинського («Селяни»). Київський художній інститут став справжнім центром авангардного образотворчого мистецтва. Сюди в цей час повертається Казимир Малевич – основоположник такого модерністського напрямку в живописі, як супрематизм, в якому зображення складалося зі сполучень найпростіших геометричних фігур. У 20-х роках, крім Української Академії мистецтва, в Харкові й Одесі була організована ціла мережа художніх музеїв.

Скульптура. У розвиткові скульптури головний акцент робився на її пропагандистських, ідеологічних можливостях. Практично в кожному місті, селищі міського типу були поставлені пам'ятники В. Леніну. У конкурсах на проект пам'ятника Т. Шевченку взяли участь скульптори різних регіонів СРСР. Переміг М. Манізер, пам'ятник якого у 1935 р. встановлений у Харкові. М. Манізер – автор пам'ятників Т. Шевченку у Києві та Каневі. На Донбасі добре відомий пам'ятник Артему І. Кавалерідзе, встановлений у Святогорську.

Музика. Активним було музичне життя України. Були створені Республіканська капела під керівництвом М. Кошиця, капела «Думка», які багато зробили для пропаганди української музики. Почалася діяльність музично-театрального інституту в Києві, перші оперні трупи з'явилися в Києві та Харкові. У зв'язку з трагічною загибеллю М. Леонтовича у Києві було створено Музичне товариство імені Миколи Леонтовича, у якому згуртувалися такі відомі музиканти, як Борис Лятошинський, Гнат Хоткевич і Григорій Верьовка, а також і митці з інших видів мистецтв – літератор Павло Тичина, театральний режисер Лесь Курбас, художник Юхим Михайлів та багато інших.

У цей період відбувався процес жанрового збагачення української музики. Це значною мірою пов'язане з творчими пошуками Л. Ревуцького, В. Косенка, Б. Лятошинського, О. Чижка. Високого рівня досягла українська виконавча культура. Серед виконавців широко відомими були

співаки М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинський, О. Петрусенко, З. Гайдай, Б. Гмиря.

Розвитку української музики, як і культури взагалі, заважала політика влади з її пропагандистським ставленням до мистецтва, бюрократичною регламентацією, утилітаризмом і недовір'ям до «буржуазної естетики». Виникла велика кількість музичних об'єднань, які часто вороже ставилися один до одного без достатніх на те причин і діяли на кон'юнктурній основі.

Архітектура. Архітектура пройшла досить складний шлях розвитку. Головні особливості архітектури – це корисність, міцність, краса (функціональність, конструктивність, естетичність). У цей період робилися спроби абсолютизувати одну з цих складових, що знижувало рівень архітектурних споруд взагалі. В українській архітектурі помітний слід залишили такі напрями, як раціоналізм – це прагнення знайти раціональні початки в образному аспекті архітектури, максимально освоїти досягнення сучасної науки і техніки; конструктивізм – спроба створити життєвий простір за допомогою нової техніки, її логічних доцільних конструкцій, а також естетичних властивостей таких матеріалів, як метал, дерево, скло. У практиці конструктивізму були частково реалізовані гасла виробничого мистецтва. Прикладом раціоналізму є будівля Головного поштамту у Харкові, яка знаходиться на площі Незалежності, а також комплекс адміністративних будівель («Держпром»), який фахівці відносять як до раціоналізму, так і до конструктивізму, оскільки ці течії досить близькі. Українське бароко було значною мірою витіснене, хоча окремі будівлі в цьому стилі ще будувалися (Сільськогосподарська академія у Києві).

7.3. Культура воєнних років

Тяжким випробуванням для українського народу стала Велика Вітчизняна війна. Особливості культурних процесів воєнних років повністю диктувалися екстремальними умовами часу. На службу фронту були поставлені наука і мистецтво. Вірші, статті українських літераторів на захист Вітчизни з'явилися в газетах уже в перші дні війни. Це такі твори, як «Ми йдемо на бій» П. Тичини, «Клятва» М. Бажана, вірші Л. Первомайського.

Частина письменників перебувала в евакуації, деякі залишилися на окупованій території, більшість же була на фронті, активно співробітничали в армійській, фронтовій, республіканській періодиці («За Радянську Україну!», «За честь Батьківщини!»). З Москви українською мовою вела передачі радіостанція «Радянська Україна» (П. Панч, О. Копиленко, Д. Білоус). У Саратові була організована робота радіостанції ім. Т. Шевченка (Я. Галан, К. Гордієнко, В. Владко). Діяла

пересувна прифронтowa радіостанція «Дніпро». У воєнні роки одним з головних жанрів стала публіцистика.

Офіційні органи, зокрема Спілка письменників України, деякі редакції знаходилися в Уфі. Там видавався тижневик «Література і мистецтво», з 1943 р. поновився випуск журналів «Україна» і «Перець». Було випущено декілька книг: «Україна у вогні», «Україна звільняється». Видавнича діяльність не обмежувалася сучасністю. Великими тиражами вийшли твори українських класиків.

У роки війни українські письменники створили такі твори, як «Україна у вогні» О. Довженка, який виявив себе як талановитий публіцист, «Похорони друга» П. Тичини, «Мандрівка в молодість» М. Рильського, «Ярослав Мудрий» І. Кочерги, поетичний цикл «Україно моя!». Переваги цих творів були очевидні порівняно з риторично-офіційним тоном більшості поетичних і прозаїчних творів 30-х років.

Значного розвитку у роки війни набуло документальне кіно. Кінооператори здійснили справжній подвиг, донісши людям і залишивши нащадкам безцінні свідчення історії. О. Довженко зняв документальні стрічки «Битва за нашу Радянську Україну», «Перемога на Правобережній Україні».

Трагічною помилкою стали спроби налагодити видавничу діяльність, оживити літературне життя в умовах окупації у Києві, Харкові, Львові. Деякі письменники вважали, що співпраця з окупаційною владою послабить тиск на національну культуру. Однак ці надії не виправдалися. Так, у Києві були закриті «Українське слово» і «Литаври», а їх організатори, члени ОУН О. Теліга та І. Ірлявський страчені гестапо.

Тема війни ніколи вже не залишала літературу і мистецтво. Роман «Прапорonoсці» прославив ім'я О. Гончара. Війні присвячені найяскравіші твори українського художнього кіно.

7.4 Культура повоєнних років

Після війни було відновлено переслідування та ідеологічний тиск. Нова хвиля боротьби з українським націоналізмом припадає на 50-ті роки. Це знайшло відображення, зокрема, у таких документах ЦК КП(б) України, як постанова «Об искажениях и ошибках в освещении истории украинской литературы в «Очерке истории украинской литературы», «Про журнали «Вітчизна» і «Перець». У 1947 р. на пленумі Спілки письменників України огульній, кон'юнктурній критиці були піддані романи Ю. Яновського «Жива вода», І. Сенченка «Його покоління», повість П. Панча «Блакитні ешелони». У 1951 р. була розгорнута бучна кампанія проти вірша В. Сосюри «Любіть Україну», в якому нібито повністю був відсутній класовий підхід. Критики зазнавала з цих же позицій творчість М. Рильського, а С. Голованівського звинувачували в «безрідному

буржуазному космополітизмі». Були проведені кампанії щодо розвінчування кібернетики і генетики як буржуазних наук, що обумовило відставання вітчизняної науки від світового рівня.

7.5. Культура 1960 – 1980-х рр.

1960 – 1980-ті рр. зовні сприймаються як найбільш стабільний період радянської історії, але і вони пронизані глибокими внутрішніми протиріччями. З приходом до влади М. Хрущова політична ситуація в країні поступово змінюється, настає «відлига». Свою назву ця доба отримала за назвою повісті І. Еренбурга «Відлига», яка дуже точно передала зміст епохи. Це – десталінізація суспільного життя, певна демократизація, реабілітація засуджених, повернення багатьох імен, певна свобода творчості, що породило безліч надій. Однак реформи до кінця доведені не були, корінних змін політичного устрою не сталося, дуже швидко почався відкат перетворень, що призвів до «застою». Проте для культури хронологічно короткий період «відлиги» мав величезне значення і далекосяжні наслідки. Атмосфера кінця 50-х років привела до формування цілого покоління так званих «шестидесятників» – вчених, письменників, художників, які відзначилися непримиренністю до ідеологічного диктату, повагою до особистості, прихильністю до національних культурних цінностей, ідеалів свободи. По-різному складалися їх відносини з владою, але загалом творчість цього покоління визначила шляхи всього подальшого розвитку української культури.

У кінці 50-х років на державному рівні було усвідомлене і визнане відставання Радянського Союзу від провідних західних країн, що вступили до того часу до етапу науково-технічної революції. У державній політиці почали приділяти особливу увагу розвитку науки, створювалася безліч нових галузевих науково-дослідних, проектно-конструкторських інститутів, збільшилася кількість періодичних видань, у великих економічних центрах – Харкові, Львові, Донецьку – відкрилися відділення Академії наук УРСР. Розвивалася система освіти. У 1959 р. обов'язковою стала 8-річна освіта, в 1977 р. – середня.

Всесвітньовідомим став Інститут електрозварювання імені Є.О. Патона, який перетворився на науково-виробниче об'єднання, куди входили науково-дослідний інститут, конструкторське бюро, два дослідних заводи. Тут було запатентовано понад 400 винаходів, розроблені методи зварювання і різання електронним променем, лазерної обробки. При створенні англо-французького літака «Конкорд» було використано патонівську технологію виплавки сталі особливо високої якості. Київським Інститутом надтвердих матеріалів були розроблені карбоніт, кіборит. Їх промислове виготовлення було налагоджене на Львівському заводі штучних алмазів. Крім того, в Києві створена перша в історії людства

«Енциклопедія кібернетики» (видана 1973 р. українською мовою). З початком космічної ери кращі машинобудівні підприємства України стають частиною ракетно-космічного комплексу. Величезний внесок у розвиток фундаментальних і прикладних наук зробили математик М. Боголюбов, математик і кібернетик В. Глушков, конструктори космічних апаратів С. Корольов (генеральний конструктор), М. Янгель і В. Глушко, генетик І. Шмальгаузен, офтальмолог В. Філатов, кардіолог М. Амосов, нейрохірург М. Бурденко та інші.

Однак консервація виключно адміністративного централізованого управління, системи оцінки тільки за кількістю виробленої продукції – так званого «валу» призводили до певної економічної незацікавленості підприємств у технічних новинках. Тому дуже часто виходило, що винаходи, зроблені в нашій країні, за кордоном знаходили більш широке застосування. Один з характерних прикладів – технологія безперервної розливки сталі у металургії. Перша така установка почала працювати на Донецькому металургійному заводі. До середини 80-х років частка такої технології в Україні становила близько 10 %, у той час як Японія, Франція, Німеччина перейшли на неї майже повністю. В освіті кількісний ріст не супроводжувався такою ж якістю. Скорочувалася сфера застосування української мови. Кращі наукові сили, величезні кошти, передові технології концентрувалися у військово-промисловому комплексі. Обмеженим був доступ до зарубіжної інформації. Науково-технічне відставання України, як і в цілому СРСР, з середини 70-х років перетворилося на стадіальне, оскільки у розвиткові найбільших капіталістичних країн, передусім США, почалася нова ера, для визначення якої використовують різні терміни – постіндустріальна, інформаційна, комп'ютерна.

Поступово, але суперечливо розвивалися всі сфери художньої творчості. Найбільш широко характерні риси епохи відобразила література. З одного боку, в художній прозі стали утверджуватися аналітичність, проблемність, відхід від описовості, звернення до сфери тонких почуттів, співвідношення морального і духовного. Насамперед це

стосується творчості О. Гончара, П. Загребельного, Ю. Збанацького, М. Стельмаха, В. Козаченка. 60-70-ті роки, за оцінкою авторів «Історії української літератури ХХ століття», були періодом «плідним, хоч і суперечливим, періодом поглиблення її гуманістичних основ, посилення аналітичного й синтезуючого початку, утвердження нових форм, стилів, засобів». На повний голос заявили про себе Іван Драч, Ліна Костенко, Василь Симоненко, Микола Вінграновський. Склалася школа українського літературного перекладу, яка має міжнародний авторитет.

У той же час творчість продовжували жорстко регламентувати цензурою. Новаторські ідеї часто зазнавали негативної оцінки в офіційній критиці. Українські читачі, як і раніше, були відлучені від творчості письменників, які емігрували з України і продовжували писати за кордоном. Особливе місце серед письменників-емігрантів займає І. Багряний. До війни він зазнавав репресій, у Німеччині в 1948 р. організував Українську революційно-демократичну партію, яка боролася за національне звільнення України. Романи І. Багряного «Тигролови», «Сад Гетсиманський», «Людина біжить над проваллям», його повісті, поеми, публіцистика тільки в наші дні стали надбанням читача, були оцінені критиками як серйозний внесок в українську культуру. Саме в колах інтелігенції виникає опозиційний рух, названий дисидентським, члени якого головним своїм завданням вважали відстоювання прав людини: свободу слова, свободу совісті. У 1976 р. була створена Українська Гельсинська група. На Донбасі пройшла молодість поета В. Стуса, чия доля набула символічного значення. Він закінчив педінститут в м. Сталіно (зараз місто Донецьк), працював учителем у Горлівці, перекладачем у газеті «Соціалістичний Донбас». Вже перші проби пера показали, що з'явився неабиякий поет з загостреним сприйняттям дійсності, з прекрасним знанням української мови. Активна громадянська позиція привела В. Стуса до лав «дисидентської» інтелігенції Києва. У 1972 р. він був

заарештований за «антирадянську агітацію» і «наклепницькі мотиви в творчості», відсидів 5 років і в 1980 р. отримав другий строк – 15 років. Правдиве відображення життя колгоспників, протест проти політичних репресій – цього вистачило, щоб знищити поета. Він трагічно загинув у таборі для політв'язнів на Уралі в 1985 р., не доживши до радикальних змін.

Живопис. Негативні тенденції характеризували розвиток українського живопису, де насаджувались народницький академічний стиль XIX століття, догматичність, переважала зображувальність над виразністю. Крім того, відповідно до гасла про те, що мистецтво повинне бути зрозумілим «широким масам трудящих», на творчій експеримент і пошук нових форм була фактично накладена заборона. У той же час продовжували свою творчість такі видатні художники, як О. Шовкуненко, Т. Яблонська, М. Дерегус, В. Касьян.

Музика. 1960-ті роки відзначаються проривом української композиторської школи на світову арену, опануванням новітніх течій європейської музичної культури. У Києві створюється група митців «Київський авангард», до якої увійшли такі згодом відомі митці, як Валентин Сильвестров, Леонід Грабовський та Віталій Годзяцький. Проте через розходження з ретроградними тенденціями офіційних музичних кіл СРСР члени «Київського авангарду» зазнавали різного роду утисків, що врешті-решт призвели до розпаду цієї групи.

У ці ж роки продовжують працювати такі композитори, як Платон і Георгій Майбороди, К. Данькевич. На цей період припадають останні дві симфонії Б. Лятошинського. Світове визнання отримала національна школа вокального мистецтва. Яскраві імена української оперної сцени – А. Солов'яненко, Д. Гнатюк, Б. Руденко, Є. Мирошніченко. Визначною

подією музичного життя стала постановка опери Д. Шостаковича «Катерина Ізмайлова» у Києві 1965 року.

Кінематограф. Особливого розвитку в ці роки досяг український кінематограф. Його вершини – фільми С. Параджанова «Тіні забутих предків», Л. Осики «Захар Беркут», Ю. Ільєнка «Білий птах з чорною ознакою», Л. Бикова «В бой идут одни старики», І. Миколайчука «Вавілон ХХ». Таким чином, при значних досягненнях України до середини 80-х років у культурі, як і в інших сферах життя, стала очевидною глибока системна криза.

7.6. Культура незалежної України

Після початку проведення політики Перебудови, гласності та демократизації в Україні відбувається широке національно-демократичне піднесення. З середини 80-х років в умовах піднесення національної самосвідомості, становлення демократії багато українських літераторів активно включилися у громадсько-політичне життя. У 1989 р. було засноване Товариство української мови імені Т. Шевченка, метою якого стало утвердження журнального буму. Народ спочатку відкриває свою історію, проходять широкі дискусії про гетьмана І. Мазепу, про діяльність Центральної Ради, радянсько-німецький договір 1939 р., уперше публікуються матеріали про голод 1932 – 1933 рр. Друкуються раніше заборонені книги. Встановлюються перші контакти з діаспорою. Творча інтелігенція взяла активну участь у створенні Народного руху України.

Після здобуття Україною незалежності в 1991 р. почався новий етап розвитку українського суспільства. Україна стала суверенною державою, почалися радикальні реформи. Головною особливістю сучасного періоду

можна вважати його перехідний характер. Ми можемо говорити про те, що в суспільстві склалася нова соціокультурна ситуація, яка характеризувалася іншими соціально-економічними умовами, формами власності, характером стосунків між людьми, соціальною структурою, системою відносин. Принципово новий статус у наші дні отримала національна культура. У той же час серйозно впливає на всі сфери суспільного життя економічна криза, яку переживає наша країна наприкінці ХХ століття.

Одним з найважливіших для розвитку культури є питання про національну мову. У 1989 р. Верховною Радою був ухвалений «Закон про мови в Українській РСР». Статус української мови як державної закріпила Конституція України. З прийняттям нового законодавства почався процес переходу на українську мову державних органів, засобів масової інформації, установ культури, освіти. Життя вже виявило багато труднощів, які стоять на цьому шляху. За переписом 1989 р. українців було 72 % населення республіки, серед них рідною українську мову назвали 67 %, російська мова переважає на сході України, в Криму. Але дуже показовим є ставлення росіян в Україні до української освіти своїх дітей – за даними американського соціолога І. Бремера (1994), 54 % росіян у Львові та 65 % у Києві згодні з тим, щоб їхні діти навчалися в українських школах і майже всі росіяни у Львові та Києві (відповідно 96 і 91 %) визнають, що їхні діти повинні вільно володіти українською мовою. У Сімферополі так думають 54 % росіян. Це, по суті, свідчить про підтримку процесу еволюційної українізації неетнічними українцями.

Фінансові проблеми перешкоджають збільшенню тиражів українських книг, комерційна література в основному надходить з Росії. Тобто очевидно, що для успішного вирішення проблеми не досить адміністративних заходів, а потрібна культурно-просвітницька робота, державна економічна підтримка. Скорочуються тиражі книг. Оптимальним

показником вважається, коли на душу населення друкується 12 – 14 книг на рік. Якщо в 1991 р. в Україні цей показник становив 3,6, то наприкінці 90-х рр. – 0,99. Населення значною мірою позбавлене можливості читати періодику (зараз в Україні тільки близько 8 % сімей передплачують газети або журнали).

У 1999 р. у більш ніж 60 % середніх навчальних закладів викладання велось державною мовою, за винятком декількох регіонів. У системі середньої школи зникла одноманітність. З'являються авторські школи. Особливий розвиток отримали нові види середніх навчальних закладів з ранньою профілізацією – гімназії, ліцеї. Діє програма державної підтримки обдарованих дітей. У 2000 р. почато перехід на 12-річну середню освіту. Однак соціальне розшарування населення все частіше додає системі освіти по суті становий характер. Державні школи зазнають фінансових труднощів, вчителям нерегулярно виплачується зарплата. Практично зникла система професійного навчання, оскільки промисловість неспроможна фінансувати ПТУ. Масово закрилися дитячі садки.

Реформується система вищої освіти. Для підвищення її рівня введена система акредитації. Найпрестижніші навчальні заклади отримують статус національних. Наприклад, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія». Крім державних, з'являється велика кількість комерційних вузів. Внаслідок цього кількість різного роду інститутів, академій, університетів зростає майже вдвічі.

За роки незалежності розширилися культурні контакти з різними країнами. Це сталося завдяки роботі різних міжнародних фондів, можливості творчих поїздок, спільним проектам. Були видані твори письменників, які працювали в еміграції, з'явилася перекладна література провідних закордонних істориків-українознавців (у 1993 р. українознавство

викладалося у 28 університетах і коледжах США і 12 університетах Канади).

Незважаючи на фінансові та інші труднощі розвивається українська наука. Україна бере участь у найбільших міжнародних програмах століття, наприклад, космічних програмах «Морський старт», «Глобалстар», а також у космічних програмах «Спектр», «Марс-96», «Шатл-97», «Океан», «Природа». Вперше запрацювала національна українська станція в Антарктиді. В той же час на науковому потенціалі дуже серйозно відбилися економічні проблеми. Реструктуризація управління економікою, перехід одних підприємств у приватну власність, збитковість інших негативно позначилися на галузевих наукових і проектних інститутах. Державне фінансування науки скоротилося в чотири рази. В Україну широко завозиться електронна техніка, вітчизняна її розробка і виробництво не налагоджуються. Погіршення умов життя і праці стало головною причиною того, що за роки незалежності за кордон виїхали тисячі наукових співробітників.

Сталось розділення культури на елітарну і масову. Україна зіткнулася з таким явищем, як американізація культури, що особливо відчувається в кінематографі (виробництво вітчизняних фільмів значно скоротилось), популярній музиці, літературі.

Для багатьох людей відвідування театрів, музеїв, бібліотек, будь-які пізнавальні подорожі стали недоступними. У зв'язку зі значним скороченням життєвого рівня (за рівнем життя Україна на 95-му місці в світі, а понад половина населення живе нижче межі бідності), погіршенням медичного обслуговування, зростанням вартості ліків, ускладненням екологічної обстановки спостерігається збільшення захворюваності, смертності, зниження народжуваності.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

Аркас, М.Г. Історія України – Руси [Текст] / М.Г. Аркас. – К. : Глобус, 1992. – 156 с.

Афанасьєв, В.А. Українське радянське мистецтво 1960 – 1980-х років [Текст] / В.А. Афанасьєв. – К. : Знання, 1984. – 243 с.

Білецький, П.О. Нариси з історії українського мистецтва [Текст] / П.О. Білецький. – К. : Мистецтво, 1981. – 191 с.

Бокань, В.В. Історія української культури [Текст] / В. В. Бокань. – К. : Либідь, 1998. – 258 с.

Білоцерківський, В.Я. Історія України [Текст] : курс лекцій / В. Я. Білоцерківський. – Х. : Харк. держ. педагогічний ун-т ім. Г.С. Сковороди; під заг. ред. І. Ф. Прокопенка. – Х. : Основа, 1999. – 551 с.

Виргинский, И.С. Очерки истории науки и техники XVI – XIX вв. [Текст] / И.С. Виргинский. – М. : Наука, 1984. – 236 с.

Всеобщая история архитектуры [Текст] : в 2 т. – М. : Искусство, 1970. – Т.1. – 452 с.

Всеобщая история искусств [Текст] : в 4 т. – М. : Искусство, 1960 – 1966.

Дмитриева, Н.А. Краткая история искусств [Текст] / Н.А. Дмитриева. – М. : Искусство, 1968. – 175 с.

Злобин, Н.С. Культура и общественный прогресс [Текст] / Н.С. Злобин. – М. : Наука, 1984. – 119 с.

История русского и советского искусства [Текст] / под ред. Д.В. Сарабьянова. – М. : Искусство, 1989. – 335 с.

Кирилин, В.А. Страницы истории науки и техники [Текст] / В.А. Кирилин. – М. : Наука, 1984. – 172 с.

Лазарев, В.Н. Русская иконопись от истоков до начала XVII в. [Текст] / В.Н. Лазарев. – М. : Искусство, 1983. – 221 с.

Маркарян, Э.С. Очерки теории культуры [Текст] / Э.С. Маркарян. – Ереван : Айастан, 1969. – 114 с.

Маркарян, Э.С. Теория культуры и современная наука [Текст] / Э.С. Маркарян. – М. : Наука, 1983. – 268 с.

Марченко, М.І. Історія української культури. З найдавніших часів до середини XVII ст. [Текст] / М.І. Марченко. – К. : Мистецтво, 1983. – 311 с.

Мириманов, В.Б. Первобытное и традиционное искусство [Текст] / В.Б. Мириманов. – Л. : Искусство, 1973. – 186 с.

Рыбаков, Б.А. Язычество Древней Руси [Текст] / Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, 1987. – 432 с.

Юрчук, В.І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні [Текст] / В. І. Юрчук. – К. : Алетейя, 1995. – 173 с.

Юхимець, Г.М. Українське радянське мистецтво 1941 – 1960 років [Текст] / Г.М. Юхимець. – К. : Мистецтво, 1983. – 215 с.

Навчальне видання

**Каніщев Григорій Юрійович
Кисіль Юрій Іванович
Малишев Олександр Володимирович
Півень Георгій Георгійович
Шевченко Вікторія Павлівна
Яцина Олег Анатолійович**

ІСТОРИЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ КУЛЬТУРИ

Редактор Є.О. Александрова

Зв. план, 2011

Підписано до друку 30.12.2011

Формат 60x84 1/16. Папір офс. № 2. Офс. друк

Ум. друк. арк. 5,4. Обл.-вид. арк.6.12. Наклад 100 пр.

Замовлення 394. Ціна вільна

Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»
61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17
<http://www.khai.edu>
Видавничий центр «ХАІ»
61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17
izdat@khai.edu

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції сер. ДК № 391 від 30.03.2001 р.